

૪૦૪૩

માનવ ધર્મના આદર્શોને બેઠ.

વાગ્ ભૂષણ

ભાગ ૩ જો.

૪૦૪૩

વાગ્ ભૂષણ

ભાગ ૩ જો
(કુવલયાનંદ ઉપરથી)

—૦૦૦—

અનાવનાર.
વૈદ્યશાસ્ત્રી મણીશંકર ગોવિંદજી
જામનગર.

— — —

સુરત—બોદાબક્ષ પ્રેસ નાણા ૧૮.

— ૦ —

સંવત ૧૯૪૫.

— — —

કીમત. રૂ. ૦-૧૨-૦

પ્રસ્તાવના.

વાગ્ભૂષણુ લાગ ૨ જામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આ લાગમાં અલંકાર પ્રકરણ પૂરું કરેલું છે. એટલે અમારાં ગ્રાહકોને લક્ષ્ય લક્ષણ સહિત મૂળ^૧લોકો તથા ૬૯ સમજીતીને વાસ્તે ઈવળ દૃષ્ટાંતના અન્ય^૨લોકો સહિત પૂરા સો અર્થાલંકાર આપી સંસ્કૃત ભાષાની ખુબી જાણવામાં પ્રવીણ કરવા માટે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કર્તા.

૪૦૪૩

વાગ્ ભૂષણ.

(ભાગ ૩ જો.)

૩૩ વિરોધાભાસ અલંકાર.

આભાસત્વે વિરોધસ્ય વિરોધાભાસ ઇષ્યતે. ૥

વિનાપિતન્વિહારેણ વક્ષોજૌ તવહારિણૌ ॥

જે શ્લોકમાં આભાસમાત્ર વિરોધ જાણાતો હોયપણ પારમાર્થિક વિરોધ નહોય તે વિરોધાભાસ અલંકારનું ઉદાહરણ સમજવું. જેમકે હું નાનુક અંગવાળી નાયકા ! હારવિનાપણ તારાં સ્તન હારિણી (વીરોધ પક્ષમાં હારવાળાં અને આભાસ પક્ષમાં મન હરનારાં) છે.

આ શ્લોકમાં અચિન્ત્ય વિરોધનાં સ્વરૂપને બતાવનારો છે. તેના ત્યાગ કરીએ એટલે વિરોધનો પરિહાર થઈ જાયછે. તેથી આ શ્લેષમૂલક વિરોધાભાસ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

પ્રતીપભૂપૈરિવકિંતતોભિયાવિરુદ્ધ ॥

ધર્મૈરપિભેતૃતોદ્વિજ્ઞતા ॥

અમિત્રાજિન્મિત્રાજિદોજસાસય ॥

દ્વિચારદ્વક્વારદ્વગપ્યવર્ત્તત ॥

જેથી તે નળ પોતાના પ્રતાપેકરી અમિત્ર (મિત્રથી બુદ્ધ અને દુશ્મન) ને છતનારો છતાં મિત્ર (દોસ્ત અને સૂર્ય) ને પણ છતનારો છે. અને વિચાર દક્ (ચાકર રૂપી દષ્ટિથી રહિત અને વિચારમાં દેષ્ટિવાળો) છતાં ચાર દક્ (ચાકરરૂપી દષ્ટિવાળો) . પણ છે. તેથી શત્રુરાજની પેઠે વિરુદ્ધ ધર્મોએ પણ શુ પોતાનું પદાર્થોને બુદ્ધ પાડવાનું કામ તેના ભયથી ત્યાગ કરેલું છે ?

આ શ્લોકમાં વિરોધાભાસ અલંકારનાં બે વાક્યો છે. તેમાં પ્રથમ રહેલાં બે પદોના પ્રથમ ફહેલા અર્થ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરતાં વિરોધ જણાય છે. અને બીજા અર્થને અનુસરતાં તે વિરોધ આભાસ રૂપ દેખાય છે તેથી આ વિરોધાભાસ અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

૩૪ વિભાવના અલંકાર.

વિભાવનાવિનાઽપિસ્યાત્કારણંકાર્યજન્મચેત્ ॥

અપ્યલાક્ષારસાસિક્કરક્ત્વચ્ચરણદ્વયમ્ ॥

કારણ વિના પણ કાર્યનો જન્મ ખત
વેલો તે વિભાવના અલંકાર કહેવાયછે. જેમ
કોઈ નાયક નાયકાને કહેછેકે, હે પ્રાણમિયા !
લાખના રમથી રંગેલાં નથી તોપણ તારાં બે
ચરણ રાતાંછે.

આ શ્લોકમાં લાક્ષારસના આશ્લેષ રૂપ કર
ણનો અભાવ છંતાંપણ ચરણમાં રક્તિમા (રતાશ)
કહેલછે. આ વિરોધનો પરિહાર સ્વભાવથીજ ર-
કતછે એમ સમજવાથી થાયછે. તેથી આ વિભા
વના અલંકારનું ઉદાહરણછે.

અપીતક્ષીબકાદંબ મસંમૃષ્ટામલાંવરં ॥

અપ્રસાદિતસૂક્ષ્માંવુજગદાસીન્મનોરમં ॥

મધપાન વિનાપણ મદોન્મત્ત રાજહંસથી
સુશોભિત, વાળ્યા વિના નિર્મળ આકાશવાણું અને

ગાળ્યા વિના હલકા જળવાળું આ જગત બહુ
મનોહર લાગેછે.

આ શ્લોકમાં પાન આદિક પ્રસિદ્ધ હેતુ
નો અભાવ છતાં પણ મદોન્મત્તત્વાદિ વર્ણવેલું
છે, તે વિરૂદ્ધ છે. પણ તેનો પરિહાર શરત્સમય
રૂપ તેના હેતુના વિચારથી વિરોધને સુકીનેછે.
તેથી આ પણ વિભાવના અલંકારનું ઉદાહર
ણ છે.

વરતનુકવરીવિધાયિના સુરભિનસ્થેન
નરેન્દ્રપાણિના ॥ અવચિત્કુસુમાપિવલ્લરી
સમજનિવૃંતનિલીનપદપદા ॥

આ નાયકા પ્રત્યે સખીની ઉક્તિ છે કે,
હે સુંદર શરીરવાળી સ્ત્રી ! તારો ચોટલો ગુથ
વાથી સુગંધી નખવાળા રાજાને હાથે વીણા
એલ પુષ્પવાળી પણ આ લતા ડીંટમાં ચોટલા
ભ્રમરથી સુશોભિત લાગેછે.

આ શ્લોકમાં પુખ્તના અભાવવાળી વૈલ
માં ભ્રમરનું ચોટવું વર્ણવેલ છે. તેમાં સ્ત્રીના
ચોટલાની મુગાંધી વાળા નરપતિ નખના સંબંધ
રૂપ ખીન્ને હેતુ વિશેષણપણે દેખાડેલ છે. તેથી
વિરોધનો પરિહાર થઈ અને વિભાવના અલંકાર
ધાય છે.

हेतूनामसमग्रत्वे कार्योत्पत्तिश्चसामता ॥
अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयतिमन्मथ : ॥

સંપુર્ણ હેતુની સમૃદ્ધિ છતાં કાર્યની ઉત્પ
ત્તિ તે ખ.જ વિભાવના કહેવાય છે. જેમકે, તીક્ષ્ણ
તા તથા કઠિનતાધર્મ રહિત શસ્ત્રથી (પુખ્ત રૂપ
ખાણથી) કામદેવ જગતને જીતે છે.

આ શ્લોકમાં જગતનો જય કરવા લાયક
કાર્ય છે. અને તેના હેતુ રૂપ અસ્ત્રમાં તીક્ષ્ણત્વાદિ
ગુણની વિકલતા કહી છે, એટલે હેતુની અસમ
ગ્રતા થઈ તેથી આ ખ.જ વિભાવનાનું ઉદાહ
રણ છે.

ઉદ્યાનમારુતોદ્ધૂતા ઋચૂતચંપકરણવઃ॥

ઉદસ્યંતિ પાંથાના મસ્પૃશંતો વિલોચને॥

બગીચામાંથી ઉડેલ આંખાની અને ચંપાની
૨૪ નેત્રને સ્પર્શ નહિ કરીને વગેંમાર્ગુનાં નેત્ર
ને અશ્રુથી ભરપૂર કરેછે.

આ શ્લોકમાં આંસુ લાવવાના હેતુનું
અસમગ્રપાણું એજ છેકે જે સ્પર્શ ક્રિયાના
અભાવ વર્ણવેલોછે. તેથી આપણુ તેજ અલંકાર
રનું ઉદાહરણછે. જેથી પહેલા ઉદાહરણમાં
કામદેવના મહિમાના અતિશયરૂપ અને ખીજા
ઉદાહરણમાં ચંપકરણના ઉદ્દીપન કરનાર પાણુ
ના અતિશયરૂપ વિશેષ બતાવેલોછે. તેથી આ
વિભાવના, વિશેષોક્તિ અલંકારછે એમ દંડી
નામનો કવિ કહેછે. પણ અમેતો તીક્ષ્ણત્વા
દિની વિકલતાને કારણુ વિશેષના અભાવરૂપ
આની અને વિભાવના દેખાડેલીછે.

કાર્યોત્પત્તિસ્તૃતીયાસ્યાત્સત્યતિપ્રતિબંધકે ॥

નરેન્દ્રાનેવતેરાજનૃદશત્યાસિભુજંગમઃ ॥

કાર્યની ઉત્પત્તિને અટકાવનાર પદાર્થ છતાં
કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવાય તે ત્રીજી વિભાવના
કહેવાયછે. જેમકે, કોઈ કવિ રાજાને કહેછે જ
હે રાજા ! તારા ખડ્ગરૂપી સર્પ નરેન્દ્ર (વાદી
તથા રાજા) નેજ કરડેછે.

આ શ્લોકમાં નરેન્દ્ર રાખ્દવડે સર્પનાં ઝેરની
પીડાને અટકાવનાર અને મંત્ર ઔષધીને જાણ
નાર વાદીઓ શ્લેષથી ગ્રહણ કરાયલાછે. તેથી
અટકાવનાર, છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવેલીછે.
માટે આ ત્રીજી વિભાવના અલંકાર થયો.

ચિત્રંતપ્રતિરાજેન્દ્રપ્રતાપતપનસ્તવ ॥

અનાતપત્રમુત્સૃજ્યસાતપત્રંદ્વિષદ્વળં ॥

કવિ રાજાને કહેછેકે, હે રાજા ! તારા
પ્રતાપરૂપી સૂર્ય છત્ર રહિત ને ઝુકી છત્રવાળા

શત્રુના સમૂહને તપાવે છે એ આશ્ચર્ય કારક છે.
આ શ્લોકમાં પણ તડકાને અટકાવનાર છત્રને
ધારણ કરનાર શત્રુને સંતાપની ઉત્પત્તિ રૂપ
કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવી તેથી આ પણ તેજ
વિભાવનાનું ઉદાહરણ છે.

અકારણાત્કાર્યજન્મચતુર્થીસ્યાદ્વિભાવના ॥

શંખાદ્વીણાનિનાદોયમુદેતિમહદ્ભદ્રં ॥

જે જેનું કારણ ન હોય તેથી તે કાર્ય
ની ઉત્પત્તિ વર્ણવવી તે એથી વિભાવના કહે
વાય છે. જેમકે, શંખચક્રી વીણાનો શબ્દ પ્રગટ
થાય છે, આ તો મોટી આશ્ચર્યની વાત છે.

આ શ્લોકમાં શંખ રૂપે મનોહર કામિ
નીનો કંઠ વર્ણવેલ છે અને વીણાના નાદરૂપે
તે નાયકાનું ગાયન વર્ણવેલ છે, તેથી ચોગ્ય છે
પણ શબ્દ માત્રનો અર્થ કરતાં વીણાનાદનું કાર
ણ શંખ નથી. માટે અકારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ
થઈ એટલે આ એથી વિભાવના કહેવાય છે.

તિલપુષ્પાત્સમાયાતિ;વાયુશ્વંદનસૌરમઃ॥

ઈંદીવરયુગાચિત્રં,નિઃસરંતિશિલીમુખાઃ॥

તલના કુલથી ચંદનની સુગંધીવાળે,
પવન આવેછે અને બે શ્યામ કમળથી તીક્ષ્ણ
બાણો નિકળેછે. આ મોટું આશ્ચર્યછે. કેમકે,
તલનું કુલ ચંદનની સુગંધીનું કારણ નથી અને
શ્યામ કમળ બાણનું કારણ નથી તેથી આ
ચોથી વિભાવનાનું ઉદાહરણછે વસ્તુતા એતે.
તલના પુષ્પથી નાસિકા કહેલછે, શ્યામ કમળથી
બે નેત્ર તથા બાણથી કટાક્ષ કહેલાં છે.

વિરુદ્ધાત્કાર્યસંપત્તિ,દૃષ્ટાકાચિદ્વિભાવના ॥

શીતાંશુકિરણસ્તન્વીહંતસંતાપયંતિતાં ॥

વિરુદ્ધ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ વર્ણવવી
તે પણ વિભાવના અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે,
ચંદ્રમાનાં શીતળ કિરણો તે જીને સંતાપ ઉત્પ
ન્ન કરેછે.

આ શ્લોકમાં તાપની નિવૃત્તિ કરવાવાળાં કિરણોથી સ્ત્રીનાં શરીરમાં તાપ કહ્યો એટલે વિરૂદ્ધ કારણથી કાર્યની ઉત્પત્તિ દેખાયછે તેથી આ વિભાવનાનું ઉદાહરણછે. વસ્તુતાએ વિરૂદ્ધ દશામાં ચંદ્ર કિરણોનું તાપ કારિત્વ વિરૂદ્ધ નથી.

उदितेकुमारसूर्ये, कुवलयमुल्लसतिभातिनक्षत्रं॥
मुकुलीभवन्तिचित्रंपरराजकुमारपाणिपद्मानि॥

રાજકુમાર રૂપી સૂર્ય ઉદય પામ્યે કુવલય નામનું ચંદ્ર વિકાસી કમળ વિકાસ પામેછે, નક્ષત્ર દેખાયછે અને બીજા રાજ કુમારના હાથરૂપી કમળ કળિકા રૂપ થાયછે. તે આશ્ચર્ય કારકછે. - અ.વિરૂદ્ધ અર્થ - રાજ કુમાર રૂપી સૂર્ય ઉદય પામ્યે ભૂમંડળ વિકાસ પામેછે, બીજા ક્ષત્રી નજરે પડતા નથી અને શત્રુ રાજ કુમારના હાથરૂપી કમળ કળીના આકારને ધારણ કરે છે.

અવિવેકિકુચદ્વંદ્વંહંતુનામજગન્નયં ॥

શ્રુતિપ્રણયિનોરક્ષ્ણોરગુક્તંજનમારણં ॥

હે સ્ત્રી ! વિવેક વિનાનાં તારાં એસ્તન
જગતને ભણે મારે પણ શ્રુતિ (કાન અને વેદ)
ના સંબંધવાળાં તારાં એ નેત્રજે માણસને મારે
છે તે અઘટિતછે.

આગલાં ઉદાહરણમાં કારણ અને કાર્યને
પરસ્પર વિરોધ સ્વાભાવિક હતો. અને આ
ઉદાહરણમાં શ્રુતિસંબંધ રૂપ આગંતુક ગુણથી
થયેલો વિરોધ ભાસેછે એટલો ભેદછે.

કાર્યાત્કારણજન્માપિદૃષ્ટાકાચિદ્વિભાવના ॥

યશઃપયોરાશિરભૂતકરકલ્પતરોસ્તવ ॥

કાર્યથી કારણનો જન્મ વર્ણવેલો હોય તે
પણ વિભાવના કહેવાયછે જેમકે, હે રાજા !
તારા હાથ રૂપી કલ્પવૃક્ષથી યશરૂપી સમુદ્ર
ઉત્પન્ન થયો.

આહીં સમુદ્ર કદપવૃક્ષનું કારણછે તે
ચશના સંબંધથી કાર્ય ડરાવ્યું અને કદપવૃક્ષ
ને સમુદ્રનું કાર્યછે તેને હાથના સંબંધથી કાર
ણ ડરાવ્યું તેથી આ વિભાવના અસંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

જાતાલતાદ્વિશૈલેજાતુલતાયાંનજાયતેશૈલઃ॥

સંપ્રતિતદ્વિપરીતંકનકલતાયાંગિરિદ્વયંજાતં ॥

પર્વત ઉપર લતા ઉત્પન્ન થાયછે પણ
લતા ઉપર પર્વત કોઈ દિવસ થતો નથી અને
હિમાલ્યાંતો તેથી વિપરીત દખ્ખીએ છીએ ન
સોનાની લતા ઉપર બે પર્વત ઉત્પન્ન થયા.

આ શ્લોકમાં કનકકલ્પ શબ્દથી કામિની
અને ગિરિદ્વય શબ્દથી બેસતન વર્ણવેલાંછે.

૩૬ વિશેષોક્તિ અલંકાર

કાર્યાજનિર્વિશેષોક્તિઃસતિપુષ્કલકારણે ॥

હૃદિસ્તેહક્ષયોમાભૂત્સ્મરદીપેજ્વલત્યપિ ॥

પુષ્કળ કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ તે વિશેષોક્તિ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કામદેવ રૂપી દીવો પ્રજ્વલિત છતાં પણ ત્હુદયમાંથી સ્નેહ (પ્રીતિ અને તેલ) નો ક્ષય ન થયો.

આ શ્લોકમાં સ્નેહના ક્ષયનું કારણ દીપનું પ્રજ્વલન છતાં પણ સ્નેહના ક્ષયનો અભાવ વર્ણવ્યો; તેથી આ વિશેષોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

અનુરાગવતીસંધ્યા દિવસસ્તત્પુરઃસર :||

અહોદૈવગતિશ્ચિત્રાતથાપિનસમાગમઃ||

સંધ્યા અનુરાગ (રતાશ અને પ્રીતિ) વાળી છે અને દિવસ તેનો પુરઃસર (આગળ રહેનારો અને હુકમ હાવનારો) છે. તા પણ દૈવની ગતિ એવી વિચિત્રછેકે જેથી બન્નેનો સમાગમ થતો નથી.

શ્લોકમાં પુષ્કળ કારણ છતાં કાર્યની અનુત્પત્તિ હોવાથી વિશેષોક્તિ અલંકારછે.

૩૬. અસંભવ અલંકાર.

અસંભવોર્થનિષ્પત્તેરસંભાવ્યત્વવર્ણનમ્॥

કેવેદગોપશિશુકઃશૈલમુત્પાદયેદિતિ॥

અર્થની ઉત્પત્તિના અસંભવનું વર્ણન કરતું તે અસંભવ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોણ જાણતો હતો જે આ ગોવાળનો નાનકડો છોકરો પર્યંત ઉપાડશે.

આ ૧ શ્લોકમાં પર્યંત ઉપાડવાનો ખાળક અવસ્થામાં અસંભવ વર્ણવેલછે. તેથી આ અસંભવનું ઉદાહરણછે. ઇશ્વરાવતારને હીધે અસંભવિત અર્થ સંભવિત થાયછે.

અયંવારામેકોનિલયઈતિરત્નાકરઈતિ
શ્રિતોસ્માભિસ્તૃષ્ણાતરલિતમનોભિર્જલનિધિઃ॥
કણ્વંજાનીતેનિજકરપુટીકોટરગતં
ક્ષણાદેનંતામ્યત્તિમિમકરમાપાસ્યતિમુનિઃ॥

આ સમુદ્ર પાણીનું મુખ્ય સ્થાનકછે અને

રત્નનો ભંડારછે એમ સેમજીને તૃપ્તિથી ચપળ
મનવાળાએ અમે તેનો આશ્રય કર્યો. પણ કોણ
જાણતું હતુંકે આ સમુદ્રને અગસ્ત્ય મુનિ હથે
જીમાં લઈને કાણ માત્રમાં પીઈ જશે. અને
મગર મત્સ્યાદિક જળચર જળ વિનાકેડ કેડશે !

આ ૨લોકમાં પણ સમુદ્રના પાનના અસં
લવનું વર્ણન હોવાથી આ અસંલવઅલંકારનું
ઉદાહરણછે.

૩૭ અસંગતિ અલંકાર.

વિરુદ્ધંભિન્નદેશત્વંકાર્યહેત્વોરસંગતિઃ॥

વિષંજલધરૈઃપીતંમૂર્છિતાઃપથિકાંગનાઃ॥

કોઈ દિવસ ન દેખેલું કાર્ય હેતુનું જુદાં
જુદાં સ્થળમાં વર્ણન કરવું તે અસંગતિ અલં
કાર કહેવાયછે. જેમકે, વિષ (જળ અને ઝેર)
એવે પીધું અને વટેમાર્ગની સ્ત્રીઓ મૂર્છિત થઈ
લોકમાં જે ઝેર પીએછે તે મૂર્છિત થાયછે.

અને આ શ્લોકમાં મર્દાનું કારણ વિષપાન
કરનારા મેઘ અને મૂઠી પામનારી વટેમાર્ચુની
સીઓ વર્ણવેલી છે તેથી આ અસંગતિ અલંકાર
નું ઉદાહરણ છે. વિરહિણી નાયકાઓને મેઘનું
દર્શન મૂઠી પેદા કરનાર છે તેથી આમ કહેલું છે.

અહોરત્નમુજંગમ્યાવિચિત્રોયવંધક્રમઃ॥

અન્યસ્યદગતેશ્રોત્રમન્યઃપ્રાણૈર્વિયુજ્યતે ॥

ખલ પુરૂષ રૂપી સર્પ જે અનુભવને મારે
છે તે મારવાનો ક્રમ પ્રસિદ્ધ સર્પ કરતાં બુદ્ધ
જાણાય છે. કેમકે, પ્રસિદ્ધ સર્પ જેને કરડે તેજ
મરે છે. અને આ ખલ પુરૂષ રૂપી સર્પ કરડે
છે બીજાના કાનને અને મરે છે બીજો.

આ શ્લોકમાં મરણનું કારણ સર્પ દંશ
બીજાના કાનને વર્ણવ્યો અને મરણ બીજાનું
કહ્યું તેથી આ અસંગતિ અલંકારનું ઉદાહર
ણ થાય છે. યુગલ ખોર માણસ બીજાના કાનમાં
ચુગલી કરે અને તેથી બીજાનું મરણ થાય છે.

ઐટલે વાસ્તવ અર્થ અસંગત નથી.

અન્યત્રકરણીયસ્યતતોન્યત્રકૃતિશ્ચસા ॥

અન્યત્કર્તુપ્રવૃત્તસ્યતદ્વિરુદ્ધકૃતિસ્તથા ॥

અપારિજાતાંવસુધાંચિકીર્ષંદ્યાંતથાકૃથાઃ ॥

ગોત્રોદ્ધારપ્રવૃત્તોપિગોત્રોદ્દેદંપુરાકરોઃ ॥

બીજે ઠકાણે કરવા લાયક કામને તેથી બીજે ઠકાણે કરવું તે પણ અસંગતિ અલંકાર કહેવાયછે. તેમજ બીજું કામ કરવાને પ્રવૃત્ત પુરૂષ તેથી વિરુદ્ધ કામ કરે તેપણ અસંગતિ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, ઈંદ્ર શ્રીકૃષ્ણને કહેછે જે, હે કૃષ્ણ ! તમે પૃથ્વીને અપારિજાત (શત્રુ રહિત અને પારિજાત વૃક્ષ રહિત) કરવાની ઇચ્છાથી સ્વર્ગને તેવું કર્યું. અને આગળ વરાહ અવતારને વખતે ગોત્રોદ્ધાર (પૃથ્વીના ઉદ્ધાર) માટે પ્રવૃત્ત એવા તમે ગોત્રોલ્લદ્ધ (પર્યતના નાશ) કરેલોછો.

પ્રથમ ઉદાહરણમાં અપા રજાત પાણું પૃથ્વી માં કરવાનું હતું તે સ્વર્ગમાં કર્યું. ઐટલે આ

પેહેલી અસંગતિનું ઉદાહરણ છે. અને બીજા
ઉદાહરણમાં ગોત્રોદારમાં પ્રવૃત્તિ કરનારે ગોત્રો
લઢદ ૩મી તેથી વિરુદ્ધ કામ કરેલું કહેલ છે. તથા
એ બીજી અસંગતિનું ઉદાહરણ છે, આ બે
ઉદાહરણ શ્લેષથી સિદ્ધ થાય છે.

ત્વત્સ્વદ્ગ્નિચંદિતસપત્નિવિલાસિનીનાં

ભૂષાભવંત્યભિનવાભુવનૈકવીર ॥

નેત્રેષુકંકણમથોરુષુપત્રવલ્લી

ચોલેંદ્રાસિંહતિલકંકરપલ્લવેષુ ॥

મોહંજગત્ત્રયભુવામપનેતુમેત

દાદાયરૂપમાશિલેશ્વરદેહભાજામ્ ॥

નિઃસીમકાંતિરસનીરધિનામુતૈવ

મોહંપ્રવર્દ્યસિમુગ્ધાવિલાસિનીનામ્ ॥

કૃપિ રાજાને કહેછે કે, હે ભુવનમાં મુખ્ય
વીર રાજા ચૌલેંદ્રસિંહ ! તારા ખર્જથી ખંડિત
શત્રુની સ્ત્રીઓના અંગઉપર પૂર્વે ન દેખેલાં

નવાં ઘરેણાં દખાયછે. કુમકે તેના નેત્રમાં કંકણ
(ખત્રોયું અને જળકણ), સાથળ ઉપર પત્રવણી
(પાંદડાંવાલી વેલ અને કુકડાં માંકડાં કે જે
કપોળમાં ચિતરાયછે તે) અને કર પલ્લવમાં તિલક
(ચાંદલો તથા તિલચુક્ત પાણી જે તર્પણ વખ
તે ગ્રહણ કરાયછે તે) દખીએ છીએ

આ શ્લોકમાં શ્લેષથી હસ્તમાં ધારણ કરવા
લાયક કંકણ નેત્રમાં કહ્યું તેથી બીજાં સ્થાનમાં
કરવા લાયકનું બીજું સ્થળ સિદ્ધ થયું તેથી
આ પહેલી અસંગતિનું ઉદાહરણછે

હું અખિત્રેશ્વર શ્રી કૃષ્ણ ! ત્રણ જગ
તમાં રહેનાર મનુષ્યોના મોહને મટાડવામાટે
આ શ્રી કૃષ્ણનું સ્વરૂપ ધારણ કરી નિર્ભયદા
કંતિ જળના સમુદ્ર રૂપ તેજ શરીરથી મુગ્ધા
નાયકાઓને મોહ વધારોછે.

આ ઉદાહરણમાં મોહની નિવૃત્તિ આર
ધારણ કરેલ શરીરથી મોહની અભિવૃદ્ધિ રૂપ

વિરૂદ્ધ કાર્ય વર્ણવેલું છે. તેથી આ બંધ
અસંગતિનું ઉદાહરણ છે.

૩૮ વિષમ અલંકાર.

વિષમવર્ગ્યતેયત્રયટનાનનુરૂપયોઃ ॥

કેયશિરોષિમૃદ્ધંગીકિતાવન્મદનજ્વરઃ ॥

સંબંધને નહિ લાયક બે પદાર્થોના પર
સ્પર સંબંધનું જ્યાં વર્ણન કરવામાં આવે ત્યાં
વિષમ અલંકાર થાય છે. જેમકે શિરીષનાં પુષ્પ
જેવાં મૃદુ (કોમળ) અંગવાળી આ નાયકા
ક્યાં ! અને કઠિન અંગવાળાં માણસ પાણુ જે
ને સહન ન કરી શકે એવો આ મદન જ્વર
ક્યાં !

આ ઉદાહરણમાં મૃદુપાણાંથી અને દુઃસહ
પાણાંથી પરસ્પર સંબંધને નહિ લાયક સ્ત્રી અને
કામ જ્વરનો સંબંધ વર્ણવેલો છે તેથી આ
વિષમ અલંકાર થયો.

અમિલષસિયદિંદોવત્કલક્ષ્મીમૃગાદ્યાનાં

પુનરપિ સકૃદ્બધૌ વજ્રસંક્ષાલયાંકમ્ ॥

સુવિપ્રલમ્બધિવિંપારિજાતપ્રસૂનૈઃ

સુરભયવદને ચેત્સ્વંકતસ્યામુલ્લેક ॥

હે ચંદ્ર ! મૃગનયના નાયકાનાં મુખની શોભાને ઇચ્છતો હોયતો ફરીથી એકવાર સમુદ્રમાં કુબ્જીનાર અને તારાં કલંકનેધો અને ઘાવાથી બચારે તારું બિંબ નિર્ભંગ થાય ત્યારે તેને કલ્પ વૃક્ષનાં ફુલથી સુગંધી વાણું કર, તો મુખની શોભા તારા બિંબમાં આવે. નહીં તો કંઈકે તારું બિંબ ક્યાં ! અને મૃગનયના તું મુખ ક્યાં !

આગલાં ઉદાહરણમાં વસ્તુ ગતિથી સાચી ઘટના હતી અને આ ઉદાહરણમાં ચંદ્રમાની તથા વદનની કલ્પિત શોભાની ઘટના છે. એટલે બેદરે.

વિરૂપકાર્યસ્યોત્પત્તિરપરાંત્રિષમંમતાઃ

કીર્તિપ્રસૂતેધવલાંશ્યામાતવકૃપાણિકા ॥

કારણથી વિલક્ષણ રૂપવાળાં કાર્યની ઉત્પત્તિ જ્યાં કહેવાય ત્યાં બીજા વિષમ અલંકાર થાયછે. જેમકે, હે રાજન્ ! તારી શ્યામ રંગ વાળી તલવાર ઘોળી કીર્તિને જણાવેછે.

આ ઉદાહરણમાં કીર્તિનું કારણ તલવાર શ્યામ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કીર્તિ ઘોળી વર્ણવેલછે. જેથી આ બીજા વિષમ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

અનિષ્ટસ્યાપ્યવાસિશ્ચતદિષ્ટાર્થસમુદયમાત્૥

મહ્યાશયાહિમંજૂષાંદષ્ટ્વાસ્તુસ્તેનમક્ષિતઃ॥

પોતાના ઇષ્ટ અર્થ સાધવાનો ઉદ્યમ કરતાં અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય તે પણ વિષમ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, ખાવા લાયક ચીજની આશાથી સપના કરંડીઆ ફાડીને તેમાં પેઠેલા ઉંદર પોતે સર્પથી ખાઈ જવાણા.

આ શ્લોકમાં ખાવા લાયક ચીજની ઇચ્છાથી સપના કરંડીઆમાં પેઠેલા ઉંદરને

ખાવાનું ન મળ્યું અને પોતે ખવાણો એવા
અનિષ્ટનો લાભ થવાથી આ ત્રીજા વિષમ
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

ગોપાલઙ્ગિકૃષ્ણત્વં પ્રચુરક્ષીરવાંછયા ॥

શ્રિતોમાતૃસ્તનક્ષીર મપ્યલભ્યંત્વયાકૃતં ॥

હે શ્રી કૃષ્ણ ! તમે ગાયના પાળના
રહો એમ જાણી ઘણા દૂધની ઇચ્છાથી તમારો
આશ્રય કર્યો ત્યાં તો તમે માનું દૂધપાણી
ફૂલેલ કરાવ્યું.

પદાર્થની પ્રાપ્તિ રૂપ ઇષ્ટ અર્થ પામવા
ના ઉદ્યમથી ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની
પ્રાપ્તિવાળું આ વિષમ અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

૩૯ સમઅલંકાર.

સમંસ્યાદ્ધૂર્ણનંયત્ર દ્વયોરપ્યનુરૂપયોઃ ॥

સ્વાનરૂપંકૃતંસદ્ધ હારેણકુચમંડલમ્ ॥

ઐ સરખા પદાર્થના સંબંધનું વર્ણન
દેાયતો સમ અલંકાર થાય છે. જેમકે સીના

કડમાં મોતીના હારજોઈ કોઈ પુરૂષ પોતાના
મિત્રને કહેછેકે હે મિત્ર ! આ મોતીના હારે
પોતાને લાયક સ્થાન જોત્યુંછે જે કુચ્ચમંડળમાં
રહેછે.

આ ઉદાહરણ વિષમાલંકારના બેદથી હલ
કુંછે તેથી સમ અલંકાર કહેવાયછે.

કૌમુદીવતુહિનાંશુમંડલંજાનહવીવશાશિષ્ઠં
મંડનમ્ ॥

પર્યક્ષીર્તિરનુરૂપમાશ્રિતાત્વાંવિંભાતિનર
સિંહભૂષતે ॥

હે નરસિંહ નામના ભૂષતિ ! ચંદ્રમં
ડળને કૌમુદીની પેઠે, તથા મહાદેવને ગંગાની
પેઠે તને લાયક સમજી કીર્તિએ તારો આશ્રય
કર્યોછે. અને જો તેથી તે બહુ શોભેછે.

આ શ્લોકમાં લાયક એ પદાર્થના અંબ
ધનું વર્ણન કરવાથી આ સમ અલંકારનું ઉદા
હરણછે.

ચિત્રંચિત્રંવતવતમહાચિત્રમેતદ્વિચિત્રં
 જાતોદૈવાદુચિતઘટનાસંવિધાતાવિધાતા ॥
 યન્નિશાનાંપરિણતફલસ્ફાતિરાસ્વાદનીયા
 યચૈતસ્યાઃકવલનકલાકોવીદઃ
 કાકલોકઃ॥

પાકેલ લીંબડા ઉપર ખેસીને લીંબાળીનું
 ભક્ષણ કરનાર કાગડાને જોઈ અને કોઈ પુરુષ
 પોતાના મિત્રને વિસ્મય કરીને કહે છે કે,— માર
 બંધના જોગથી બ્રહ્માએ ઉચિત સંબંધ કરેલો
 છેજે લીંબડાનાં પાકેલ ફળખાવા લાયક બનાવ્યા
 અને તેના ભક્ષણમાં સુઘડ કાગડાઓને કર્યા.

આગળું ઉદાહરણ સ્તુતિમાં પર્યવસાન
 પામેછે અને આ નિંદામાં પર્યવસાન પામેછે
 એટલોજ ફરછે. જેથી આ પણ સમ અલંકાર
 રતું ઉદાહરણછે.

સારૂપ્યમપિકાર્યસ્ય કારણેનસમંવિદઃ॥

આદૌહાલાહલહુતભુજાદત્તહસ્તાવલંબો
 બાલ્યેશંભોર્નિટિલમહસાવદ્ધમૈત્રીનિરૂઢઃ॥

પ્રૌઢોરાહોરપિમુખવિષેણાંતરંગીકૃતોયઃ

સોયંચંદ્રસ્તપતિકિરણૈર્મામિતિપ્રાપ્તમેતત્ ॥

આ વિરહિણી નાચિકાની ઉક્તિ છેકે,
 આ ચંદ્ર પેહેલાં ઉત્પત્તિ વખતે ઝેરૂંપી અગ્નિનો
 સોખતી થયેલો હતો તેણે બાહ્ય અવસ્થામાં
 શંભુના કપાળમાં રહેનાર અગ્નિસાથે મિત્રતા
 કરીહતી તથા તેને જીવાન અવસ્થામાં રાહુના
 મુખનાં ઝેરસાથે સોખત થયેલી હતી. અ
 પ્રમાણે સર્વ અવસ્થામાં અગ્નિની સોખત કર
 નાર ચંદ્ર પોતાનાં કિરણોથી મને સંતાપ કરે
 તે ચોગ્ય છે.

આગલા ઉદાહરણમાં કાર્યની કારણના
 સ્વભાવથી સમતા વર્ણવેલી છે. એટલો બેઢ છે.
 બાકી આ સમ અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

નીચપ્રવળતાલક્ષ્મી જલજાયાસ્તવોચિતા ॥

કાર્યનું કારણ સાથે સમરૂપ વર્ણવવું તે પણ સમ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે હે લક્ષ્મી ! તું પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલછે માટે પાણીની પેઠે નીચમાં આસક્તિ રાખવી એ તુંને લાયકછે.

આ ઉદાહરણ બીજા વિષયથી ઉલટા સમ અલંકારનુંછે.

દવદહનાદુત્પન્નોધૂમોઘનતામવાપ્યવર્ષેસ્તમ્ ॥

યચ્છમયતિતદ્યુક્તંસોપિચદવમેવનિર્દહતિ ॥

દાવાનળથી ઉત્પન્ન થયેલ ધૂમ મેઘરૂપ થઈ જળની વૃષ્ટિથી તે અગ્નિનો નાશ કરેછે તે ચોગ્યછે. કેમકે, તે અગ્નિપણ વનમાંથી ઉત્પન્ન થઈ વનનેજ બાળેછે.

આ પણ ઉપર લખેલ સમ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

વિનાનિષ્ઠંચતત્સિદ્ધિર્યદર્થકન્તુમુદ્યમઃ॥

યુક્તોવારણલાભોયંસ્યાન્નતેવારણાર્થિનઃ॥

જે કામ કરવા તત્પર થયા હોઈએ તે કામ અનિષ્ઠ વિનાસિદ્ધ થાય તેવાનું સમ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, હાથીની ઇચ્છાથી રાજ્યદ્વારમાં પેઢેલા કોઈ પુરૂષને દ્વારપાળ તરફથી મનાના અક્ષર (ખડેર) સાંભળીને કોઈ પુરૂષ તે હાથીના અર્થીની ઠેકડી કરે છે જે, તુને વારણ (હાથી) ની ઇચ્છા હતી માટે આ વારણ (અટકાવ) નો લાભ યોગ્ય છે.

આ ૧લોકમાં હાથીની ઇચ્છાથી રાજ્યને દ્વાર જનાર પુરૂષને દ્વારપાળ તરફથી મનાનાં વચન સાંભળી કોઈ ઠેકડી કરે છે તેનું આ વચન છે. આ ઠેકાણે આવી શંકા ન કરવી. કે આ ૨લોકમાં મના રૂપી વારણથી અનિષ્ઠની પ્રાપ્તિ થઈ તેથી ઉપર લખેલ સમ અલંકારનું આ ઉદાહરણ નથી. જેમકે, રાજ્યદ્વારમાં ક્ષણમાત્ર રોકવા

સાર જે સારપાળ તરફથી વારણની પ્રાપ્તિ થાયછે તે નિશ્ચય નથી. કારણકે રાજાનો હુકમ આગળ પાછો તેનો રાજ્ય મંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકેછે. માટે આ વિષયમાં લંકારતું ઉદાહરણ નથી પણ સમાલંકરિતું જ ઉદાહરણ છે.

उच्चैर्गजैरटनमर्थयमानएव ॥

त्वामाश्रयन्निहचिरादुषितोस्मिराजन ॥

उच्चाटनं त्वमपिलंभयसे तदेवमामघनैव ॥

विफलामहतांहिसेवा ॥

કોઈ કવિ રાજા પ્રત્યે કહેછેકે, હે રાજા !
 હાંચા હાથી ઉપર બેસીને કરવાની ઇચ્છાથી
 તારે આશરે આવીને હું ઘણા દિવસ થયા આ
 શહેરમાં રહેલો છું અને તું પણ હાલમને ઉચ્ચા
 ટન (હાંચા વાહન ઉપર બેસીને કરવું તથા
 દેશ નિકાલ કરવું) આપેછે. તથીમે નિશ્ચય

કર્ચોછે કે મોટા પુરૂષની સેવા નિષ્કળ થતીનથી.

આ શ્લોકમાં જે પણ સ્તુતિથી નિંદા ખતાવવાની વિવક્ષા હોયતો વિષમ અલંકાર થાયછે. તોપણ પ્રથમ સ્તુતિરૂપ જે અર્થ દેખાયછે તેની વિવક્ષાથી સમ અલંકાર નિવારાણ કરી શકાતો નથી. આ રીતે જ્યાં ઇષ્ટનેા લાભ હોય તોપણ શ્લેષને લીધે ખરાબ અપ્રિય અર્થની પ્રતીતિ થતી હોય ત્યાં પણ સમ અલંકારની હાનિ નથી.

શસ્ત્રન્નલુકર્ત્તવ્યમિતિપિત્રાનિયોજિતઃ॥

તદેવશસ્ત્રંકૃતવાન્પિતુરાજ્ઞાનલંઘિતા ॥

પિતાએ પુત્રને કહ્યુંકે તારે શસ્ત્ર નખણુ (ન-ખણુ-નહિ-નિશ્ચે-તથા નખને કાપનાર) કરવું. તે પિતાનાં વચન સાંભળીને તેજ શસ્ત્ર કર્યું. એટલે નખણુ (નેરણી) કર્યું. અને પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કર્યું.

આ શ્લોકમાં પિતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું એવાં વાક્યથી વિરોધા લંકારની અભિ વ્યક્તિને માટે ‘ નખલુ ’ એ પદમાં ન-ખલુ એવા વિભાગની વિવક્ષા છે. તોપણ નચ્ચેલુનાતીતિનચ્ચેલુ નખને કાપે તેને નખલુ કહીએ એવાં એક પદથી નેરણીને કહેવાવાળા અર્થને ગ્રહણ કરીને પણ સમ અલંકાર સિદ્ધ થાય છે.

સત્યંતપઃસુગત્યૈયત્તપ્ત્વાંબુષુરવિપ્રતીક્ષંસત્ ॥

અનુભવતિસુગતિમજ્જંત્વત્પદજન્મનિસમસ્ત

કમનીયમ્ ॥

આ નાયકા પ્રત્યે નાયકની ઉક્તિ છે કે હે તન્વિ ! (સૂક્ષ્મઅંગવાળી !) તપ સારીગતિ, ને આપે છે એ વાત સત્ય છે. કેમકે કમળ પાણી માં રવિની અપેક્ષા વાળું તપ કરી તારા પગ રૂપ જન્મને પામી સર્વ કમળમાં શ્રેષ્ઠ થઈ સુગ

તિ (ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ અને સાર ચાલવું)
ને અનુભવેછે.

આ ૨લોકમાં સુગતિ રાખે શ્લેષવાળો છે.
તેથી ઉત્તમ ગતિ અને સાર ચાલવું એવા બે
અર્થને બતાવીને કમળને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ
ઘટેતી નથી માટે સારી ચાલ ઉપર અર્થ લઈને
અહીં સમ અલંકાર સિદ્ધથાયછે.

૪૦ વિચિત્ર અલંકાર.

વિચિત્રંતત્પ્રયત્નશ્ચેદ્વિપરીતઃફલેચ્છયા ॥

નમંતિસંતત્સ્ત્રલોકયાદપિલબ્ધુંસમુન્નતિં ॥

ફળની ઇચ્છાથી વિપરીત પ્રયત્ન કરેલો
તે વિચિત્ર નામનો અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે,
ત્રણ લોકથી પણ ઉંચા પાછું પામવા માટે સત્પુ
રૂપો હંમેશા નમતા રહેછે.

આ ૨લોકમાં ઉન્નતિરૂપ ફળની ઇચ્છાથી
નમવા રૂપ પ્રયત્ન તદ્દન ઉલટોછે. એટલે આ

વિચિત્ર અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. પણ તેમ
કુશાથીજ ઉંચ પાણું મળેછે તેથી તેમ કહેલુંછે.

મલિનયિતુંસ્વલવદનંવિમલયતિજગતિ
દેવકીર્તિસ્તે ॥ મિત્રાલ્હાદંકર્ત્ત

મિત્રાયદ્રુહ્યતિમતાપોપ ॥

રાજા પ્રત્યે કવિની ઉક્તિછેકે, હે દેવ !
તમારી કીર્તિ ખળ પુરૂષનું મુંખ કાળું કરવા માટે
માટે ત્રણ ભુવનને ધોળાં કરેછે અને તમારો પ્રતાપ
પથણ મિત્ર વર્ગને આનંદ ઉપજાવવા મિત્ર
(સૂર્ય) સાથે દ્રોહ કરેછે. જ્યેષ્ઠે તે કરતાં પણ
અત્યંત પ્રચંડ પાણું ખતાવેછે.

આ શ્લોકમાં પણ સાધવા લાયક રૂઝ
કરતાં વિપરીત પ્રયત્ન વર્ણવેલછે. તેથી આ
વિચિત્ર અલંકારનું ઉદાહરણછે.

૪૧ અધિક અલંકાર.

અધિકંપૃથુલાધારાદાધેયાધિક્યવર્ણનમ્ ॥

ब्रह्मांडानिजलेयत्रतत्रमांतिनतेगुणाः॥

આધેય (અહીં રાખવા લાયક ચીજ) ની અપેક્ષાથી વિશાળ આધાર કરતાં પણ આધેયની અધિકતાનું વર્ણન કરવું તે અધિક અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, જે પાણીમાં ચૌદ ખૂણાંડ સમાઈ જાયછે તેજળમાં તારા ગુણ માતાનથી.

આ શ્લોકમાં આધાર જે પાણી તે કરત આધેય જે ગુણ તેની અધિકતાનું વર્ણનછે. તેથી આ અધિક અલંકાર થયો.

युगांतकालप्रतिसंहतात्मनोजगंतियस्यांस

विकाशमासत ॥ तनौममुस्तत्रनकैटभद्विष

स्तपोधनाभ्यागमसंभवामुदः॥

મલય કાળને વખતે આખાં જગતને જે શરીરમાં લગવાન ન સંકુચાય તેમ સમાવેછે તે કૈટભ દૈત્યને મારનાર શ્રી કૃષ્ણના શરીરમાં ના-

૨૬ આવવાથી ઉપજેલો હર્ષ ન સમાયો.

આ ૨ સ્લોકમાં પણ આધાર રૂપ શ્રી કૃષ્ણના શરીર કરતાં આધેય હર્ષનું અધિક વર્ણન હોવાથી આ અધિક અલંકાર થયો.

પૃથ્વાધેયાચ્ચદાધારાધિક્યંતદપિતન્મતં ॥

કિયદ્વાક્ષ્મજ્જયત્રૈતોયિશ્રામ્યંતિગુણાસ્તવ ॥

વિશાળ આધેય પદાર્થથી આધારની અધિકતા બતાવતી તે પણ અધિક અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, પરમેશ્વર પ્રત્યે ભક્તની ઉક્તિ છે જે હે પરમેશ્વર ! જેમાં તમારા અનંત ગુણ સમાઈ જાય છે તે શબ્દ બ્રહ્મ પ્રમાણ રહિત છે એમ હું જાણું છું.

આ સ્લોકમાં પણ પ્રત્યક્ષ ઘણા ગુણોના વિશ્રામ શબ્દ બ્રહ્મમાં વર્ણવ્યો, જેથી શબ્દ બ્રહ્મની અધિકતા દેખાય છે એટલે આ પણ અધિક અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

અદ્દોવિશાલંભૂપાલભુવનત્રિતયોદરં॥

માતિમાતુમશ્વયોપિયશોરાશિર્યદત્રતે ॥

કોઈ કંવે રાજાને આશ્ચર્ય કરીને કહેછે કે. હે ભૂપાલ ! તારા ભુવનનું ઉદર ખૂલે મોટુંછે કેમકે અપરિમિત તારા પદનો સમૂહ તેમાં સમાઈ જાય છે.

આ ઠેકાણે જો પણ જે ઉદાહરણમાં આધારની જે વાણી પ્રસન્ન અને ભુવનત્રયનું ઉદર તેની પ્રશંસાછે તેપણ સૂક્ષ્મપાણીએ કરીને સિદ્ધ કરાયેલ શબ્દ પ્રસન્ન અને ભુવનો દરની ગુણ અને યશનું અધિકરણ હોવાથી અધિકપાણી કદખી ને પ્રશંસા કરાયછે. માટે તે આધારની પ્રશંસા ગુણ અને યશોરાશની પ્રશંસામાં પર્યવસાન પામેછે.

૪૨ અલ્પ અલંકાર.

અલ્પંતુસૂક્ષ્માદાયેયાદાધારસ્યસૂક્ષ્મતા॥

મણિમાલોર્મિકાતેઘકરેજપવદીયતે ॥

મૃદ્ધમ આઘેયથી આધારની સૃદ્ધમતા વર્ણ
વેલી હોયતો અલ્પ અલકાર કહેવાયછે. જેમકે,
સખી વિરહિણી નાચિકાને કહેછેજે હે સખી !
મ.ણુથી જડેલ તારી આંગલીની વીંટી હાલ
વિરહ અવસ્થાને લીધે તારાં કાઠામાં ઘેરખા
જે ની શોભેછે.

આ શ્લોકમાં આઘેય જે વીંટી નાનકડી
ચીજછે, તેપણુ વિરહિણી નાચિકાના કાંઠામાં
કકણની પેઠે પેસીને ઘેરખાની પેઠે લટકેછે એ
કહેવાથી વિરહ અવસ્થામાં વીંટી કરતાં પણુ આ
ધાર હાથનુ મૃદ્ધમ પણુ વર્ણવ્યું. તેથી અલ્પ
અલકાર થયો.

યન્મધ્યદેશાદપિતેસૂક્ષ્મંલોલાક્ષિદ્શ્યતે ॥

ઘૃણાલસૂત્રમાપિતેનસંમાતિસ્તનાંતરે ॥

હે અચલ નયના ! જે પુષ્પને તંતુ તારા

કરિભાગથી પણ સૂક્ષ્મ દેખાયછે. તેપણ તારાં
એ સ્તનની વચમાં સમાતે નથી.

આ શ્લોકમાં આઘેય મૃણાલતંતુને સૂક્ષ્મ
કહીને તેથી પણ એ સ્તનના આધારરૂપ વચલા
ભાગને પુષ્પતંતુ ન સમાવાથી અતિ સૂક્ષ્મ કહ્યો
એટલે આ અલ્પ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૪૩ અન્યોન્ય અલંકાર.

અન્યોન્યનામયત્રસ્યાદુપકારઃપરસ્પરમ્ ॥

ત્રિયામાશશિનાભાતિશશીભાતીત્રિયામયા ॥

જે ગદ્ય પદ્યમાં પરસ્પર ઉપકાર વર્ણ
વેલો હોય ત્યાં અન્યોન્ય અલંકાર થાયછે. જે
મકે, ચંદ્રથી રાત્રિ શોભેછે અને રાત્રિથી ચંદ્ર
શોભેછે.

આ શ્લોકમાં ચંદ્રનો અને રાત્રિનો પર
સ્પર ઉપકાર વર્ણવેલોછે. તેથી અન્યોન્ય અલં
કાર થયો.

યથોદ્ધર્ષિઃપિબત્યંબુપ થિકોવિરલાંગુલિઃ॥

તથાપ્રપાપાલિકાપિધારાંવિતનુતેતનું ॥

જમ હાંચાં નેત્ર રાખી તથા જોખાની
આંગળીઓ મોકલી રાખી વટેમાર્ગુ પાણી પી-
એછે, તેમ પીયાવાની માલેક આરતપણુ પાણી
ની ઝીણી ધાર કરેછે.

આ શ્લોકમાં પોતામાં આ સક્તિને લીધે
પાણી પીવાના મિષે કરી ઘણીવારમૂંઘી પોતાનું
મુખજોવા ઇચ્છનારી તે પીયાવાની માલેક આર
તને હાથની આંગળીઓ મોકલી કરવાથી ઘણી
વાર પાણી રેડવું પડે એમ કરીને ઉપકાર કર્યો.
તેમજ તે આરતે પણ પાણી પીવાના મિષથી
ઘણીવાર પોતાનું મુખ જોવાને ઇચ્છનાર તે
પથિકનો ઝીણી ધારથી ઘણીવાર લગાડીને ઉપ
કાર કર્યો. આ ઠેકાણે જો તેતે પોત પોતાના
બ્યાપારથી પોત પોતાનોજ ઉપકાર થયેલછે તો

પાણુ પરસ્પર ઉપકાર કાઢી નખાય તેમ નથી.
એટલે આ અન્યોન્ય અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૪૪ વિશેષ અલંકાર.

વિશેષઃસ્વ્યાતમાધારવિનાપ્યાધેયવર્ણનમ્ ॥

ગતેપિસૂર્યેદીપસ્થસ્તમશ્ચિદંતિતત્કરાઃ॥

પ્રસિદ્ધ આધાર વિના જ્યાં આધેયનું
વર્ણન હોય ત્યાં વિશેષ અલંકાર થાયછે. જેમકે,
સૂર્ય ગયા તોપણ તેનાં કિરણો દીવામાં રહીને
અધારાંને કાપેછે.

આ શ્લોકમાં કિરણોનો પ્રસિદ્ધ આધાર
સૂર્યછે તેનો અભાવ થયે તેની દીપમાં સ્થિત
વર્ણવી તેથી વિશેષ અલંકાર થયો.

કમલમનંભસિકમલેકુવલયમેતાનિકનકલતિ
કાયાં ઃ સાચસુકુમારસુભગેત્યુત્પાત
પરંપરાકેયં ॥

પાણી વિનાના સ્થળમાં કમળ, કમળમાં
શ્યામ કમળ અને તે મન સોનાની લતામાં
તથા તે સોનાની લતા કુણી દેખાયછે. આ તે
ઉત્પાતની પરંપરા કયાંથી પેદા થઈ કે જે જગત
આખાંને દુઃખ દેનારી દેખાયછે.

આ પાણી ૩૫ પ્રમદ્ધ આધારનો અભાવ
છતાં પણ કમળ અને શ્યામ કમળની બંને
ઠેકાણે સ્થિતિ કહી તેથી આ વિશેષ અલકા
રતું ઉદાહરણછે. આ ઉદાહરણમાં કમળ શબ્દ
થી નાચિકાનું મુખ, શ્યામ કમળ શબ્દથી નેત્ર
અને કનક ક્ષતા શબ્દથી તેની અગલઠ શમજવી.

કોઈ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ આધાર રહિતની પણ
ખીજા આધાર વિનાજ પ્રલય પર્યંત સ્થિતિનું
વર્ણન દેખાયછે તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,-

દિવમપ્યુપયાતાતામાકલ્પ

મનલ્પગુણગણાયેષામ્ ॥

રમયંતિજગંતિગિર :

કથમિવકવયોનતેવંઘાઃ॥

સ્વર્ગપ્રત્યે ગયેલા એવાપણુ જે કવિઓની ઘણા ગુણવાળી કવિતારૂપ વાણી મલય કાળ પર્યંત જગતને આનંદ ઉત્પન્ન કરેછે; તે કવિ કેમ વંદન કરવા લાયક ન હોય ?

આ સ્લોકમાં કવિનો અભાવ છતાં પણ તેની વાણીની ખીન્ને આધાર દેખાડ્યા વિનાજ મલય પર્યંત સ્થિતિ વર્ણવેલીછે; તેથી આ વિશેષ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

વિશેષઃસોપિયત્રેકંવસ્ત્વનેકત્રવર્ણ્યતે ॥

અંતર્બહિઃપુરઃપશ્ચાત્સર્વદિક્ષવપિસૈવમે ॥

જ્યાં એક વસ્તુ અનેક ઠેકાણે વર્ણવાય તેપણુ વિશેષ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોઈ વિરહી નાયક કહેછે જે, ઘરમાં, બહારે, આગળ, પાછળ, અને સર્વ દિશાઓમાં પણ તેજ નાયિકા

મારી નજરે આવેછે.

આ શ્લોકમાં એક નાચિકાને અનેક ઠેકાણે
વાર્ણવવાથી આ વિશેષ અલંકાર થયો.

હૃદયાન્નાપયાતોસિદિશ્ચુસર્વાસુદૃશ્યતે ॥

વત્સરામગતોસીતિસંતાપેનાનુમીયસે

આ રામચંદ્રના વિરહથી દશરથની ઉક્તિ
છેકે, હે પુત્રરામ ! તમે મારા હૃદયથી બહાર
નથી ગયા, તેમ સર્વ દિશાઓમાં નજરે આવો છો.
કેવળ સંતાપથી અનુમાન થાયછેકે રામ વનવાસ
પધાર્યાછે.

આ શ્લોક પણ વિશેષ અલંકારના ઉદાહરણ
નાછે.

કિંચિદારંભતોશક્યવસ્ત્વંતરકૃતિશ્ચસઃ ॥

ત્વાંપશ્યતામયાલબ્ધંકલ્પવૃક્ષનિરીક્ષણં ॥

કોઈ કામના આરંભથી પોતાવતી ન બની
શકે એવું બીજું કામ કરવું તેપણ વિશેષ

અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે રાજા પ્રત્યે કોઈ માગણી ઉક્તિછેજે હે રાજા ! મેં તમને જોવાની કલ્પવૃક્ષ જોયું.

આ શ્લોકમાં રાજાનાં દર્શનના આરંભથી કલ્પવૃક્ષનાં દર્શનરૂપ અશક્ય બાળ વસ્તુનું દર્શન વર્ણવ્યું; તેથી આ વિશેષ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

સ્ફુરદ્ભૂતરૂપમુત્પ્રતાપજ્વલનંત્વાં

**સૃજતાનવદ્યવિદ્યં॥વિધિનાસમૃજેનવામનોભૂ
શ્રુવિસત્યંસવિતાબૃહસ્પતિશ્ચ ॥**

હે રાજા ! અદ્ભુતરૂપવાળા, મોટા પ્રતાપવાળા, અને નિર્ભય વિદ્યાવાળા તુંને પેદા કરનાર, બ્રહ્માએ પૃથ્વી ઉપર ખરેખર નવો કામદેવ, નવો સૂર્ય અને નવો બૃહસ્પતિ પેદા કરેલોછે.

આ શ્લોકમાં રાજાની સૃષ્ટિના આરંભથી કામદેવ આદિકની સૃષ્ટિરૂપ અશક્ય બાળ વસ્તુ

ની કૃતિ વર્ણવેલીછે; તેથી આ વિશેષ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

૪૫ વ્યાધાત અલંકાર.

સ્યાદ્યાધાતોન્યથાકારિતથાકારિક્રિયેતચેત્ ॥
યૈર્જગત્પ્રીયતેહંતિતૈરેવકુસુમાયુધઃ॥

લોકમાં જે જેનું સાધન હોય તેને તેથી વિરૂદ્ધ કાર્યનું સાધન કરીને જો કોઈ પુરૂષ વાપરેતો તે વ્યાધાત અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે જેથી જગત પ્રસન્ન થાયછે તેજ પુષ્પથી કુસુમાયુધ (કામદેવ) જગતને હણેછે.

આ ૪લોકમાં જે પુષ્પ આનંદનાં સાધન છે તેનેજ કામદેવે હણ્યાનાં સાધન બનાવ્યાં. તેથી આ વ્યાધાત અલંકાર થયો.

અથવા કોઈ પુરૂષે જે કાર્યનું સાધન બન્યું છે તે વસ્તુ ગ્રહણ કરેલી હોય તે વસ્તુ બીજે પુરૂષે તેથી વિરૂદ્ધ કાર્યનું સાધન કર્યા

તેપણુ વ્યાઘાત અલંકાર કહેવાયછે.

દશાદગ્ધંમનસિજંજીવયંતિદશૈવયાઃ॥

વિરૂપાક્ષસ્યજાયિનીસ્તાસ્તુવેવામલોચનાઃ॥

મહાદેવે દૃષ્ટિથી બાળેલા કામદેવને જે દૃષ્ટિ થીજ છવાડેછે તે મહાદેવને છતનારી સુંદર દૃષ્ટિ વાળી સ્ત્રીઓની હું સ્તુતિ કરુંછું.

મહાદેવે જને કામદેવને બાળવા વખતે સાધન કર્યું તેનેજ સ્ત્રીઓએ કામદેવને છવાડવાનું સાધન કર્યું. તેથી આ વ્યાઘાત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. કાર્ય વિશેષને ઉત્પન્ન કરનાર પાણાંએ કરીને કોઈ પુરૂષે વિચારેલો અર્થ ખીજી પુરૂષે તે કાર્યનાં વિરોધીપણાંએ કરીને ગ્રહણ કરાય તેપણુ વ્યાઘાત અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે,--

દિગ્વિજય કરનારરાજા પ્રત્યે યુવરાજની ઉક્તિછે જે, હે રાજા ! મને પોતાનો બાળ જાણીને યુવરાજના કામમાં નિમવા મેહરખાની

કરતા હોતા તેજ કારણથી હું ભેજો લઈ જવા લાયક છું.

આ શ્લોકમાં રાજાએ પોતાના પુત્રને ધેર રાખવાનું જે બાળપણું કારણરૂપે વિચાર્યું તેનેજ યુવરાજે પોતાને ભેજો લઈ જવાનું કારણ ઠરાવ્યું તેથી આ વ્યાઘાત અસંકારનું ઉદાહરણ છે.

લુબ્ધોનવિસૃજત્યર્થનરોદારિશ્ચશંકયા ॥

દાતાપિવિસૃજત્યર્થતથૈવનનુશંકયા ॥

લોભી પુરૂષ દરિદ્રતા આવવાની શંકાથી કોઈને ધન આપતો નથી અને દાતાપણ તેજ શંકાથી સર્વને ધન આપે છે.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં કોઈ એ પુરૂષનાં પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ રૂપ એ વચ્ચે નછે. તેમાં ધન ન દેવાનું કારણ તેજ ધનદેવાનું કારણ બતાવેલું છે; તેથી આ વ્યાઘાત અસંકારનું ઉદાહરણ છે.

૪૬ કારણમાલા અલંકાર.

ગુંફઃકારણમાલાઃસ્યાઘથાપ્રાક્પ્રાંતકારણૈઃ॥

નયેનશ્રીઃશ્રિયાત્યાગસ્ત્યાગેનવિપુલંયશઃ॥

ઉત્તરોત્તરનાં કારણરૂપ પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુ અ
ને પૂર્વ પૂર્વનાં કારણરૂપ ઉત્તર ઉત્તર વસ્તુથી
ગુંથાયલો ૨લોક કારણ માલા અલંકાર કહેવાય
છે. આ બે પ્રકારના ગુંફમાં ઉત્તરોત્તરનાં કારણ
ભૂત પૂર્વ પૂર્વ વસ્તુનો ગુંફ (ગુંથણી) આ પ્રમાણે
છે. જમકે, નીતિથી લક્ષ્મી, લક્ષ્મીથી દાન
અને દાનથી ઘણીયશ પ્રાપ્ત થાયછે.

આ ઉદાહરણમાં ઉત્તરોત્તર વસ્તુનું પૂર્વ
પૂર્વ વસ્તુ કારણરૂપે વર્ણવેલછે તેથી આ પેહેલી
કારણમાલા અલંકારનું ઉદાહરણછે.

ભવંતિનરકાઃપાપાત્પાપંદારિચ્છસંભવમ્ ॥

દારિચ્છમપ્રદાનેનતસ્માદ્દાનપરોભવેત્ ॥

નરકની પ્રાપ્તિ પાપથી થાયછે, પાપ દરિ

દ્રતાથી પ્રકટેછે અને દારિદ્ર દાન ન કરવાથી આ
વેછે. માટે માણસોએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે
હંમેશા દાન કરવું.

આ શ્લોકમાં પૂર્વ પૂર્વનાં ઉત્તર ઉત્તર
વસ્તુ કારણ રૂપે વર્ણવેલછે તેથી આ ખીજી
કારણમાલા અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૪૭ એકાવાલિ અલંકાર.

ગૃહીતમુક્તરીત્યર્થશ્રેણિરેકાવાલિર્મતા ॥

નેત્રેકર્ણાંતવિશ્રાંતેકર્ણોદોસ્તંભદોલિનૌ ॥

દોસ્તંભૌજાનુપર્યંતપ્રલંબનમનોહરૌ ॥

જાનુનીરત્નમુકુરાકારેતસ્યાહિભૂભુજઃ ॥

ઉત્તર ઉત્તરનાં પૂર્વ પૂર્વ વિશેષણ અને
પૂર્વ પૂર્વનાં ઉત્તર ઉત્તર વિશેષણ રૂપ ગૃહીત
અુક્ત રીતિથી પદ્યાર્થની પંક્તિ રચવી તે તે એકા
વાલિ અલંકાર કહેવાયછે તેમ પ્રથમ ઉત્તર ઉત્તર
ના પૂર્વ પૂર્વ પ્રત્યે વિશેષણ લાવ વાળું ઉદાહ

રાણુ જેમકે, આ રાજનાં નેત્ર કર્ણના આશ્રય
કરનારાંછે એટલે કાન સૂધી લાંબાંછે, કાનખભાને
સ્પર્શ કરનારાંછે, હાથ ગોઠવણુ પર્યંત લાંબાઈથી
મનોહરછે, અને ગોઠણુ રતનના અરીસા જેવા
શાભેછે.

આ શ્લોકમાં ઉત્તર ઉત્તર પદાર્થ પૂર્વ પૂર્વ
ના વિશેષણ હોવાથી એકાવલિ અલંકારના પહેલા
ભેદનું ઉદાહરણ થયું.

દિક્કાલાત્મસમૈવયસ્યવિભુતાયસ્તત્રવિદ્યોતતે ॥

યત્રામુખ્યસુધીભવંતિકિરણા

રાશેઃસયાસામભૂત ॥

યસ્તત્પિત્તમુષઃસુયોસ્યહવિષેયસ્તસ્યજીવાતવે

વોઢાયદ્રુણમેષમન્મથરિપોસ્તાઃપાંતુનોમૂર્તયઃ॥

જેની દિશા, કાળઅને આત્માજેવી મોહોટા
છે તે આકાશરૂપ મૂર્તિ, આકાશમાં જે પ્રકાશ
કરેછે તે સૂર્યરૂપ મૂર્તિ, જેમાં સૂર્યનાં કિરણો

અમૃતરૂપે પરિણામ પામેછે તે ચંદ્રરૂપ મૂર્તિ,
જેના સમૂહરૂપ સમુદ્રથી આ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થા-
યછે તે જળરૂપ મૂર્તિ, જે જળનાં પિત્તરૂપછે
તે અગ્નિરૂપ મૂર્તિ, જે અગ્નિમાં પ્રાતઃકાળે
ધૃતાદિક હૃદય પદાર્થોનો હોમ કરેછે તે યજ્ઞમા-
નરૂપ મૂર્તિ, જે યજ્ઞમાનને છવાડેછે તે વાયુ
રૂપ મૂર્તિ અને વાયુ જેના ગંધરૂપ ગુણને વહ-
ન કરેછે તે પૃથ્વીરૂપ મૂર્તિ આ પ્રમાણે કામ
દેવનાં શત્રુ મહાદેવની આઠ પ્રકારની મૂર્તિઓ
અમારી રક્ષા કરે.

૪૮ માલાદીપક અલંકાર.

દીપકૈકાવલીયોગાન્માલાદીપકમિષ્યતે ॥

સ્મરેણહૃદયેતસ્યાસ્તેનત્વાયિકૃતાસ્થિતિઃ॥

દીપક અને એકાવલીના ચોગથી માલાદીપક
નામનો અલંકાર થાયછે. જેમકે, નાયિકાની કુતી
નાયક પાસે આવીને કહેછેજે, કામદેવે તે નાયિ-
કાના હૃદયમાં અને તેનાં હૃદયે તારામાં સ્થિતિ

ફરીછે.

આ. શ્લોકમાં સ્થિતિ એવું ૫૬ બે ઠેકાણે
અન્વય પામેછે, તેથી દીપક રૂપછે. તેમ ગૃહી
ત મુક્ત રીતિપણ દેખાયછે તેથી આ માલા
દીપક અલંકારનું ઉદાહરણ થાયછે.

સંગ્રામાંગણમાગતેનમ્વતાચાપેસમારોપિતે
દેવાકર્ણયયેનયેનસહસાયત્સમાસાદિતમ્ ॥
કોદંડેનશરાઃશરૈરરિશિરસ્તેનાપિભૂમંડલં
તેનત્વંમ્વતાચકીર્તિરતુલા
કીર્ત્યાચલોકત્રયમ્ ॥

રાજાને કવિ કહેછેકે, હે રાજા ! તે સંગ્રા
મનાં આંગણામાં આવીને ધનુષ્ય ચડાવ્યું તે
વખતે જેને વસ્તુએ જે જે વસ્તુ ગ્રહણ કરી તે
કહું તે સાંભળ તારાં ધનુષ્યે બાણ ગ્રહ
કર્યો, બાણે શત્રુનાં મસ્તક ગ્રહણ કર્યો, મસ્તકો
એ પૃથ્વી મંડળને ગ્રહણ કર્યું, પૃથ્વીમંડળે ગુને

ગ્રહણ કર્યો, તેં કીર્તિને ગ્રહણ કરી અને કીર્તિ
એ ત્રણ લોકને ગ્રહણ કર્યો.

આ ઉદાહરણમાં ગ્રહણ કરવારૂપ અર્થને
કહેવાવાળું સમાસાદિત પદ લિંગ, વિભક્તિ અને
વચનના વિપરિણામથી અન્વય પામે છે તેથી
તે પદ દીપક રૂપ છે. અને બાણ આદિકને
ઉત્તરોત્તર વિશેષણ લાવે છે તેથી એકાવલી થયે
અને આ દીપક તથા એકાવલીના યોગથી આ
માલાદીપક અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

૪૯ સાર અલંકાર.

ઉત્તરોત્તરમુત્કર્ષઃસારઇત્યભિધીયતે ॥

મધુરંમધુતસ્પાચસુધાતસ્યાઃકર્વેર્વચઃ॥

પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર વસ્તુનો ઉત્કર્ષ
વાર્ણવવો તે સાર નામનો અલંકાર થાય છે જેમકે,
મધ મીઠું છે, મધ કરતાં અમૃત અને અમૃત
કરતાં કવિનાં વચન અતિ મીઠું છે.

આ ઉદાહરણમાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર

ઉત્તર વસ્તુમાં ઉત્કર્ષ ક્ષેત્રો તેથી તે સાર અલ
કાર થયો.

અંતર્વિષ્ણોસ્ત્રિલોકીનિવસતિફણિના
મીશ્વરેસોપિશેતે
સિંધોઃસોપ્યેકદેશેતમપિચુલકયાં
કુંભયોનિશ્ચકાર ॥
ધત્તેસ્વઘ્રોતલીલામયમપિનભસિ
શ્રીનૃસિંહક્ષિતીંદ્ર
ત્વત્કીર્ત્તેઃકર્ણનીલોત્પલમિદમપિચ
પ્રેક્ષણીયાંવિભાતિ ॥

હે નૃસિંહ નામના રાજેન્દ્ર ! ત્રણલોક વિ
ષ્ણુના ઉદરમાં રહ્યાછે. તે વિષ્ણુ શેષનાગ ઉપર
સુવેછે, તે શેષનાગપણ સમુદ્રનાએક ખૂણામાં
રહેલછે, તે સમુદ્રને પણ અગસ્ત્ય ઋષિપાન કરી
ગયેલછે, તે અગસ્ત્ય આકાશમાં પતંગીઆની

હીલાને ધારણ કરેછે અને તે આકાશ તારી કીર્તિના કાનઉપર રહેનારાં શ્યામ કમળની શો-
ભાને ધારણ કરેછે.

આ શ્લોકમાં પણ પૂર્વ પુર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર પદાર્થનો ઉત્કર્ષ વર્ણવેલોછે તેથી આ સાર નામના અલંકારનું ઉદાહરણછે. આ ઉદાહરણ વખાણવા લાયક ઉત્કર્ષનું કહ્યું. હવે ન વખાણવા લાયક ગુણના ઉત્કર્ષનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

તૃણાલ્લઘુતરસ્તૂલસ્તૂલાદપિચયાચકઃ॥

વાયુનાકિનનીતોસૌમામયંપ્રાર્થયેદિતિ ॥

તરણાંથી હલકું રૂનું પુમકુંછે અને તે કરતાં પણ જન્યક હલકોછે. આ જન્યક હું આ ગળ માગશેતો હું તેને શું આપીશ એવા ભયથીજ વાયુ તેને રૂનાં પુમડાંની પેઠે ગ્રહણ કરીને ઉડાડતો નથી.

આ શ્લોકમાં પુર્વ પુર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્ત

રમાં ન વખાણવા લાયક ગુણનો ઉત્કર્ષ વર્ણવે
લોછે. તેથી અશ્લાઘ્ય ગુણોત્કર્ષથી બનેલા સાર
અલંકારનું ઉદાહરણ છે હવે ઉભય રૂપનું ઉદા
હરણ નીચે પ્રમાણે,---

ગિરિર્મહાન્ગિરેરાઘ્ધિર્મહાનઘ્ધર્નેભોમેહત્ ॥

નભસોપિમહદ્રહ્મતતોપ્યાશાગરિયસી ॥

સૌકરતાં પર્વત મોટાછે, પર્વતથી સમુદ્ર,
સમુદ્રથી આકાશ, આકાશથી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ
કરતાં પણ આશા મોટીછે.

આ શ્લોકમાં બ્રહ્મ પર્યંતશ્લાઘ્ય ગુણોત્કર્ષ
વર્ણવેલો છે અને આશાનું વર્ણવેલું મહત્ત્વ
અશ્લાઘ્ય હોવાથી આ ઉદાહરણમાં સાર અલ
કારની ઉભયરૂપતા સિદ્ધ થાયછે.

૫૦ યથાસંખ્ય અલંકાર.

યથાસંખ્યક્રમેનૈવક્રમિકાણાંસન્નિવ્યયઃ॥

શત્રુંમિત્રંવિપત્તિચજયરંજયર્મજય ॥

કમે કરી કહેલા પદાર્થોના તેજ કમથી
ક્રિયા પદસાથે સંબંધ કરવો તે યથાસંખ્ય અલ
કાર કહેવાયછે. જેમકે, હે રાજન્ ! શત્રુને, મિત્ર
ને અને વિપત્તિને; છત, પ્રસન્નકર તથા ભાંગ.

આ શ્લોકમાં પેહેલા પાદમાં કમથી કહેલા
રાત્રુઆદિક ત્રણ પદાર્થોના બાજી પાદમાં કહેલા
જય આદિક ત્રણ ક્રિયાપદસાથે કમથી સંબંધ
હોવાથી આ યથાસંખ્ય નામના અલકારનું
ઉદાહરણ થયું.

શરણંકિંપપન્નાનિવિપવન્મારયંતિવા ॥

નત્યજ્યેતંનમુજ્યંતેકૃપણેનધનાનિયત્ ॥

કૃપણ જન કોઈને ધન આપતો નથી તે
શું શરણાગતનો ત્યાગ નકરવો એવી સમજ
ણથી હશે ! તેમ પોતે પણ પોતાનાં ધનને ભાગ
વતો નથી તેશું તેનું ધન ઝેરની પેઠે મૃત્યુ
કરનાર હશે !

આ શ્લોકમાં પણ કમથી ઉક્ત પદાર્થોના

સમન્વય આગળની પેઠે સમાનછે તેથી આ
યથા સંખ્યનું ઉદાહરણછે. અને કેટલાએક આ
ને અનુક્રમાલંકારનું ઉદાહરણછે એમ કહેછે.

૫૧ પર્યાય અલંકાર.

પર્યાયોયદિપર્યાયેઞૈકસ્યાનેકસંશ્રયઃ ॥

પદ્મંમુત્ત્વવાગતાચદ્રંકામિનીવદનોપમા ॥

ક્રમે કરીને એક પદાર્થના અનેક આશ્રય
વર્ણવવા તે પર્યાય નામનો અલંકાર કહેવાયછે.
જેમકે, દિવસમાં કમળનો આશ્રય કરીને રહે
નારી સ્ત્રીના મુખની ઉપમા રાત્રિમાં ચંદ્રનો
આશ્રય કરેછે.

આ શ્લોકમાં સ્ત્રીનાં મુખની ઉપમારૂપ
એક પદાર્થના કમળ અને ચંદ્ર એવા બે આશ્ર
ય વર્ણવેલછે. તેથી આ પર્યાય અલંકારનું ઉદા
હરણછે. યદ્યપિ કમળને આશ્રયરૂપ કહેલું નથી
તોપણ તેને મુકીને એમ કહેવાથી તે આશ્રય
કરેછે. આવી તરેહના અર્થવાલા શ્લોકને કાવ્ય

પ્રકાશ કરે પણ પર્યાય અલંકારનું ઉદાહરણ
કહેલ છે તે નીચે પ્રમાણે,—

શ્રોણીબંધસ્ત્યજાતિતનુર્તાસેવ્યતેમધ્યભાગઃ
પમ્દ્યામુક્તાસ્તરલગતયઃસંશ્રિતાલોચનાભ્યાં॥
ધત્તેવક્ષઃકુચસચિવતામદ્વિતીયંતુવક્રં
ત્વદ્દાત્રાણાંગુણવિનિમયઃકલ્પિતોયૌવનેન॥

હે સુંદરિ ! હાલ તારા અવયવોનો ગુણ
વિનિમય (અદલો બદલો) યૌવને કરેલો છે. કેમકે
તારી બાહ્યાવસ્થાને વખતે પોતામાં રહેલી સુક્ષ્મ
તાનો કટિપશ્ચાર્દાગે હાલત્યાગ કર્યો અને તે
સુક્ષ્મતાને કટિ ભાગ ધારણ કરેછે, તેમજ તારા
પગે ત્યાગ કરેલી ચંચળ ગતિને તારાંનેત્ર ધારણ
કરેછે, તારાં વક્ષઃસ્થળે પોતામાં રહેલું અદ્વિતી
ય (એકપણું) સ્તનની હૃત્પત્તિને લીધે છોડી
આપ્યું તે અદ્વિતીય (અનુપમ પણ) ને તારાં
મુખ ધારણ કરેછે.

આ ઉદાહરણમાં પર્યાયોક્તિ અલંકારજ
રહેલો છે, માટે ઉપલો પ્રલોક પર્યાયોક્તિ અલં
કારનું ઉદાહરણ છે એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ઉપરનાં બે ઉદાહરણોમાં પુર્ન આશ્રય ગ
મ્ય છે અને ઉત્તર આશ્રય શબ્દ સિદ્ધ છે. એક
પદાર્થનું અનેક આશ્રયપાણું ગમ્યહતું. હવે
કેવળ શબ્દથી પર્યાયોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ
નીચે પ્રમાણે, —

નન્વાશ્રયસ્થિતિરિયંતવકાલક્રૂટ

કેનોત્તરોત્તરવિશિષ્ટપદોષદિષ્ટા॥

પ્રાગર્ણવસ્યહૃદયેષ્ટપલક્ષ્મણાથ

કંઠેધુનાવસાસિવાચિપુનઃસ્વલામાં॥

હે કાલક્રૂટ (ઝેર) ! તને ઉત્તર ઉત્તર
ઉત્કૃષ્ટ સ્થાનવાળી આશ્રય સ્થિતિ કોણે ખતાવી!
કે જોથી તું પ્રથમ સમુદ્રના હૃદયમાં રહ્યું, પછી
મહાદેવના કંઠમાં અને હમણાં ખળ પુરૂષની
વાણીમાં રહેલું છે.

આ ઉદાહરણમાં હાલકુટના સમુદ્રાદિ
 સર્વ આશ્રય શબ્દથીજ હેલાછે. કોઈ આશ્રય
 ઉપરથી લેવો પડતો નથી એટલો ભેદછે. હવે
 આધારનો ઉત્તરોત્તર સંક્રોચ વર્ણવેલોછે એવું
 પર્યાયોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,-

પ્રાયશ્ચરિતાવસુધામશેષાં

જાપાસાનિશ્રમ્યતતસ્તરુણામ્॥

પ્રાંઢિંગતેસંપ્રતિતિગ્મભાનો

શૈલ્યંશનૈરંતરપામયામોત્ત્વ૥

હેમંત ઋતુમાં આખી પૃથ્વી ઉપર વાસ
 કરનારી શીતળતા (ઠાઠ) વસત ઋતુમાં જૂનની
 છાયાનો આશ્રય કરી હાલગ્રીવઋતુમાં સૂર્યપ્રચ
 ડતાને પ્રાપ્ત થવાથી તે શીતળતા જળાશય (૧)
 અંદર પેસી ગયેલછે.

આ ઉદાહરણમાં એક શીતળતાના પૃથ્વી

આદિક અનેક આશ્રયો વર્ણવેલાછે, તેથી આ
પર્યાયોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણછે. પણ પૂર્વપૂર્વ
આશ્રય કરતાં ઉત્તર ઉત્તર આશ્રય નાનો હોવાથી
આશ્રયનો સંકોચ વર્ણવેલો છે. એટલો ઉપલો
ઉદાહરણથી ભેદછે.

હવે વિકાસ પર્યાયનું ઉદાહરણ નીચે
પ્રમાણિત જેમાં પૂર્વપૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તર આશ્રય
માટે વર્ણવેલોછે.

વિંબોષ્ટપવરાગસ્તેતાન્વિપૂર્વમદશ્યતા।

અધુનાહૃદયેન્યેપમૃગશાવાસિદશ્યતે।

મૂલમ અગવાળી હે સુદરિ ! પેહેલાં જે
રાગ (રાતોરંગ) તારા ઘોલાં જેવા હોઠમાં હતો
તે રાગ (મીતિ) હે મૃગનાં ખરચ્યાના નેત્રજેવાં
અચળ નેત્રવાળી ! તારા હૃદયમાં દખાયછે.

एकस्मिन्यद्यनेकवापर्यायःसोपिसंगतः॥

અલુનાપુલિનંત્રચત્રસ્રોતઃપુરાજાનિ॥

જ્યાં એક આધારમાં અનેક વસ્તુ વર્ણ
વાય તેપણુ પર્યાયોક્તિ અલંકારનો ભેદ છે. જેમકે,
આગળ જ્યાં પાણીના મવાહ હતો ત્યાં હાલ
કાંઠો દેખાય છે.

આ ઉદાહરણમાં મવાહના આધારમાં
કાંઠાનું આધેયપણું હોવાથી ખીજાં પર્યાયોક્તિ
અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

પુરાત્નદસ્માકંપ્રથમમવિભિન્નાતલુરિયં

તતોલુત્વંપ્રેયાન્વયમપિદ્વતાશાઃપ્રિયતમાઃ॥

इदानीं नाथस्त्ववयमपिकलत्राकिमपरं

हतानांप्राणानांकुलिशकठिनानांफलमिदम्॥

નાથિકા નાયકને કહેછેકે, હેનાથ ? પ્રથમ
તમે અને અમે એકરૂપ હતાં. તે પછી તમારા
માં પ્રિયતમ અને અમારામાં પ્રિયતમા એવો

વ્યવહાર ઉત્પન્ન થયો. અને તે પછી હુમાણ તમે અમારા નાથ અને અમે તમારી સ્ત્રી એવો વ્યવહાર જે ઉત્પન્ન થયો તે માર પડ વાથી પણ વજ જેવી કઠિનતાને લીધે ન નાશ પામેલ અમારાં પ્રાણનું રૂળછે.

આ ઉદાહરણમાં પ્રથમ સ્ત્રી પુરૂષની એક તા હતી એમ કહ્યું તેપછી પ્રિયતમ અને પ્રિયતમા એવો વ્યવહાર બતાવ્યો અને તે પછી પતિ અને ભાર્યાપણું વર્ણવ્યું. તેથી આ આશ્વેય પર્યાયનું ઉદાહરણછે.

૫૨ પરિવૃત્તિઅલંકાર.

परिवृत्तिर्विनिमयोन्युनाभ्यधिकयोर्मिथः

जग्रादैकंशरंमुक्त्वाकटाक्षात्सरिपुश्रियं॥

થોડો પદાર્થ આપીને ઘણો પદાર્થ ગ્રહણ કરવા રૂપ બાબત ન્યાં વર્ણવેલી હોય ત્યાં

પરિવૃત્તિ અલંકાર થાયછે. જેમકે, તે રાજાએ
કટાક્ષ પુર્વક એક બાણ મુકીને શત્રુની સમગ્ર
લક્ષ્મીને ગ્રહણ કરી.

આ ઉદાહરણમાં બાણરૂપી ન્યૂન પદ
રૂપે બદલે શત્રુની સમૃદ્ધિરૂપ અધિક પદાર્થનું
ગ્રહણ વર્ણવેલુંછે. તેથી આ પરિવૃત્તિ અલંકાર
થયો.

तस्यचप्रवयसोजटायुषःस्वर्गिणः

किंमिवशोच्यतेधुना ॥

येनजर्जरकलेवरव्ययाक्रीतमिंदु

किरणोज्ज्वलयशः ॥

જટાયુ નામનો ગૃધ્રરાજ મરણ પામ્યો
ત્યારે તેના શોક કરનાર મતિ કોઈનું કહેવુંછે
કે, અતિષદ્ધ અવસ્થામાં મરણપામી સ્વર્ગમાં
જનાર જટાયુનો હાલ શું શોક કરેછે ? કેમકે જોણ

બૃદ્ધ શરીરના વ્યયથી ચદ્રના કિરણોને બુદ્ધિ ઉજ્જવળ થતા મેળવેલું છે.

આ ઉદાહરણમાં બૃદ્ધ શરીરને બદલે ઉજ્જવળ થતા સંપાદન વર્ણવેલ છે. એટલે આ પણ પરિવૃત્તિ અલંકાર થતો.

૬૩ પરિસંખ્યા અલંકાર

પરિસંખ્યાનિવિધ્યૈકનેકસિન્વસ્તુયંત્રણં ॥

સ્નેહક્ષયપ્રદીપિષુનસ્વાંતિષુનતશ્રુવામ્ ॥

એક વસ્તુમાં નિષેધ કરી બીજામાં તેનું સ્થાપન કરવું તે પરિસંખ્યા અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે આખી રાત્રિ પતે સાથે રમણમાં કાઢતાં છતાં પણ પ્રાતઃ કાળે દીવામાંથી સ્નેહ (તેલ) જાણી થયાપણુ નાચિકાઓનાં અંતઃ કરણમાંથી સ્નેહ (પ્રેમ) જાણી ન થયા.

આ ઉદાહરણમાં દીપપાત્રમાં સ્નેહનો નિષેધ કરીને તેનું કામિનિના હૃદયસ્થળમાં સ્થિતિનું

વાર્જન કર્યું. તેથી આ પરિસંખ્યા અલંકારનું ઉદા
હરણ છે.

વિલંબયંતિશ્રુતિવર્ત્મયસ્યાં

લીલાવતીનાં નયનોત્પલાનિ ॥

વિચરિત્યસ્થાનપિવક્રિમાળ

પેકાંપદાકાલજ્વલાર્ધચંદ્ર : ॥

આ ઉર્લ્યપિની પુરીના વાર્જનનો શ્લોક છે.
કે, ઉર્લ્યપેની પુસેમાં શ્રુતિ વર્ત્મ (વેદનો માર્ગ
અને કાતનો નાજક ભાગ) ને સ્ત્રીઓનાં નેત્ર કમ
ળ ઉલ્લંઘન કરે છે પણ કોઈ મનુષ્ય ઉલ્લંઘન
કરતા નથી. તેમજ તેમા વક્તાને મહાકાલ નામના
મહાદેવની જટામાં રહેનારો ચંદ્રધારણ કરે છે.
પણ કોઈ મનુષ્ય વક્તાને ધારણ કરતા નથી.

આ ઉદાહરણ પણ ઉપરની પેઠે પરિસંખ્યા
અલંકારનું છે. કેમકે શ્રુતવર્ત્મનું ઉલ્લંઘન અને

વક્રતાનો ત્યાં રહેનારા મનુષ્યમાં નિષેધ કરીને
ક્રમથી સ્ત્રીના નેત્રમાં અને મહાદેવનાં જટાજૂ
ટના ચંદ્રમાં વર્ણન કરેલું છે. ઉપલાં ઉદાહરણમાં
નિષેધ વર્ણવેલો છે. અને આ ખીજા ઉદા
હરણમાં નિષેધ અર્થથી સિદ્ધ થાય છે. એટલો
બેદ છે.

૫૪ વિકલ્પ અલંકાર.

વિરોધેતુલ્યબલયૌર્વિકલ્પાલંકૃતિર્મતા॥

સદ્યઃશિરાંસિચાપાન્વાનમયંતુલ્યદ્વીભુજઃ॥

એ ભેળાં કામ ન થઈ શકતાં હોય ત્યાં
એક કામ કરવાનું કહેવું તે વિકલ્પ અલંકાર
કહેવાય છે. જેમકે, કોઈ રાજા તરફથી આવેલો દૂત
જે રાજાઓ પાસે પોતે આવેલો છે તેઓને કહે
છેકે, હે રાજાઓ ! જલદી ધનુષ્ય નમાવો (ચુક
કરો) અથવા મસ્તક નમાવો સિવાય ખીજો ઉપા
ય નથી.

આ ઉદાહરણમાં ધનુષ્ય અને મસ્તકનાં
નમનનો વિકલ્પ ખતાવેલો છે તેથી આ વિકલ્પ
અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

પતત્યાવિરતંવારિનૃત્યંતિચકલાપિનઃ ॥

અઘ્રકાંતઃકૃતાંતોવાદુઃસ્વસ્યાંતંકારિષ્યતિ ॥

વિરહિણી નાયિકા મનમાં વિચાર કરેછેકે,
આ વર્ષા ઋતુમાં જળની વૃષ્ટિ થાયછે અને
મયૂર નૃત્ય કરેછે. આ કામના ઉદ્દીપન વિલા
વને દેખીને મારું મન ગભરાયછે. માટે આ
વખત મારો પતિ અથવા યમરાજ દુઃખનો નાશ
કરશે.

આ ઉદાહરણમાં પતિનાં આ ગમનની
ધ્વજા અને મરાણની ધ્વજાનો વિકલ્પ હોવાથી
વિકલ્પ અલંકાર થાયછે.

૫૫ સમુચ્ચય અલંકાર.

બહૂનાંયુગપદ્માવભાજાંગુફઃસમુચ્ચયઃ ॥

નરંગાંતિપશ્ચાત્પશ્યંતિત્રસ્યંતિચમવાદિષઃ॥

યુગપર્ણીવ (એક કાળાવચ્છિન્ન પાણુ) ને
ભજનાર બહુ પદાર્થનાં વર્ણનને સમુચ્ચય અસ-
કાર કહેછે. જેમકે, કવિની રાજા પ્રત્યે ઉક્તિછે
જે, હે રાજા ! તારા શત્રુ ભાગતા જાયછે, પાણુ
વાળી જોતા જાયછે અને ત્રાસ પામતા જાયછે.

આ ઉદાહરણમાં ત્રાસ, ત્રાસ અને પાણુ
વાળીને દર્શનનો યુગપર્ણીવ વર્ણવેલોછે તેથી આ
સમુચ્ચય અસંકારનું ઉદાહરણછે.

વિભ્રાણાહૃદયેત્વયાવિનિહિતંપ્રેમાભિધાનંનવં

શલ્યંયાદ્વિદયાતિસાવિધુરિતા

સાધેતદાકર્ણ્યતામ્ ॥

શેતેશુંબ્યતિતામ્યતિપ્રલપતિપ્રમ્લાયતિપ્રેસ્યતિ

બ્રામ્યત્યુલ્લુઠતિપ્રણશ્યતિગલ

ત્યુન્મૂર્છતિત્રુટયતિ ॥

આં નાયક પ્રત્યે નાયિકાની દુતીની ઉક્તિ છેલ્લે, હે ઉત્તમ નાયક ! તમે નાખેલ પ્રેમ નામનું નવું શલ્ય હૃદયમાં ધારણ કરતી તમારા વિ-
રુદ્ધવાળી તે નાયિકા જે ચેષ્ટા કરેછે તે કહું તે સાંભળો. કોઈ વખતે સુકાઈ જાયછે, કોઈ વખતે ગ્લાનિ પામેછે, વખતે ખડેછે, વખતે ઝાંખી પડે
છે, વખતે તરફડેછે, વખતે ઘેલાંની પેઠે ભમેછે, વખતે ઉદ્ધાસને પામેછે, વખતે મુવાજેવી થઈ જાયછે, વખતે ગલિતભાવને પામેછે, વખતે મૂર્છા
ને પામેછે અને કોઈવખતે ઢગલો થઈ પડેછે.

આ ઉદાહરણમાં કહેલી સર્વક્રિયા કાળભે
દથી ઉત્પન્ન થયેલીછે. તોપણ કમળની હબર
પાંખડીની પેઠે યુગપદ્મ પે વર્ણવેલીછે. તેથી આ
પણ સમુચ્ચય અલંકારનું ઉદાહરણછે.

અહંપ્રાથમિકામાજામેકકાર્યાન્વયોપિસઃ॥

કુલરૂપવયોવિદ્યાધનંચમદયત્યમું ॥

જે ઠેકાણે એક કાર્યને સાધનારો પદાર્થ
મકરણમાં લીધેલો હોય ત્યાં બીજા પદાર્થો પણ
ખખાંમાં હોવાની પેઠે તે કાર્યને સાધનાર આ વિ
મળે તે પણ સમુચ્ચય અલંકાર કહેવાયછે. જે
મકે, કોઈપુરૂષ બીજા પુરૂષને મદોન્મત્ત જોઈ
પોતાના મનમાં વિચાર કરેછેજે, આ પુરૂષને કુળ,
રૂપ, વય, વિદ્યા અને ધન મદવાળો કરેછે.

આ ઉદાહરણમાં મદોત્પત્તિરૂપ એક કાર્યનું
કુળ આદિ એક કારણ વિવક્ષિત છતાં બીજાં પણ
તેમાં કારણ રૂપે મળી આવેછે. તેથી લક્ષણમાં
કદ્યા પ્રમાણે આ સમુચ્ચય અલંકારનું ઉદાહરણછે.

પ્રદાનંચ્છન્નંઘૃહમુપગતેસંભ્રમવિધિ

નિરુત્સેકોલક્ષ્મ્યામનભિભવર્ગધા:પરકથા:॥

પ્રિયંકૃત્વામૌનંસદસિકથનંચાપ્યુપકૃતે:

શ્રુતેત્યંતાસક્તિ:પુરુષમાભિજાતુંકથયતિ ॥

છાનુ દાન દેવું, પોતાને ઘેર પધારેલ પુરૂ
 ધને આવો પધારો એમ કહેવું સમૃદ્ધિ છતાં અભિ
 નાન રૂન્ય પણ, નિંદા રહિત પારખીવાત કરવી,
 કોઈનું માફ કરી કોઈપણે વાત ન કરવી. કોઈ
 નો ઉપકાર ક્યો હોય તે સભામાં જાહેર કરવો
 અને રાસમાં અત્યંત આસક્તિ આ સર્વ ગુણો
 કુલીન પુરૂષની કુલીનતાને બતાવેછે.

આ શ્લોકમાં પણ કુલીનતાનાં કથનરૂપ
 એક કાર્યનાં અનેક કારણો વર્ણવવાથી આ પણ
 સમુચ્ચય અલંકારનું ઉદાહરણછે.

૫૬ કારકદીપકં અલંકાર.

ક્રમિકૈકગતાનાંતુગુંફઃકારકદીપકં ॥

ગચ્છત્યાગચ્છતિપુનઃપાંચપશ્યતિપૃચ્છતિ ॥

એક કારકમાં રહેલી ક્રમથી થનારી અને
 ક ક્રિયાનું વર્ણન તે કારક દીપક અલંકાર કહે

વાયછે. જેમકે, ભૂલો પડેલો કોઈ વટેમાર્ગુ ચાલે
છે, વળી પાછો વળેછે, સથપારાની વાટ જીવે
છે અને પોતાના ઇષ્ટ માર્ગને પૂછેછે.

આ ઉદાહરણમાં વટેમાર્ગુ રૂપ એક કારક
માં ચાલેછે આદિક અનેક ક્રિયા વર્ણવેલીછે. તેથી
આકારક હીપક અલકારનું ઉદાહરણછે.

નિદ્રાતિસ્નાતિમુંક્તેચલાતિકચમરં
શોષયત્યંતરાસ્તે

દીવ્યત્યક્ષૈર્નૃપાયંગદિતુમવસરો

ભૂયઆયાહિયાહિ॥

इत्युद्वुद्वैःप्रभूषामसकृदधिकृतैवारि

તાન્દારિદિના

नस्मान्पश्यान्धिकन्येसरसिरुहरुचा

मंतरंगैरषांगैः॥

કવિલોકા ક્ષેત્રમીની માર્થના કરેછેકે, હ

લક્ષ્મી ! જ્યારે અમે ધનની ઇચ્છાથી રાજની
 ખુલાશાત કરવા જઈએ છીએ ત્યારે તેના દ્વાર
 પાળી અમને કહેછેકે હમાણા રાજ સુતાછે,
 નહાયછે, જમેછે, ફરેછે નાહીને મોવાળા સુક
 રેછે, જનાનામાંછે, પાસે રમેછે, આ ઊલવાના
 અપતનથી, હમાણાં જાઓ અથવા પછી આવજો
 આ પ્રમાણે વારંવાર પાછા વાળેલા તથાપિ બુક
 માંડુકરી રાજ્ય મંદિરને બારણે ઉભારહેનાર
 દુઃખીયા અમ હોછેને કમળ સરખાં કૃપા કટાક્ષ
 થી લક્ષમાં લે. કે જેથી અમારે તેવા પાસે હડ
 હડ થવું નપડે.

આ ઉદાહરણમાં રાજરૂપ એક કારકમાં
 રહેલી સુતા છે આદિક અનેક ક્રિયાનું ક્રમથી
 વર્ણન કરેલું છે. તેથી આ પણ કારક દીપક
 અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

૫૭ સમાધિ અલંકાર.

સમાધિઃકાર્યસૌકર્યકારણાંતરસંનિધેઃ॥

ઉત્કાંઠિતાચતરુણીજગામાસ્તંચમાનુમાન૥

ખીજાં કારણનાં સન્નિધાનથી સહેજમાં કાર્ય
સિદ્ધ થાય તે સમાધિ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે,
જીવાન અવસ્થાવાળી સ્ત્રી નાયકને મળવા જ્યારે
ઉત્કંઠિત થઈ ત્યારેજ સૂર્ય અસ્ત પામ્યો.

આ ઉદાહરણમાં નાયકને મળવારૂપ કાર્યનું
ઉત્કંઠારૂપ કારણ છતાં સૂર્યના અસ્તરૂપ ખીજા
કારણ નજીક આવવાથી સહેજ તે કામ બન્યું.
તેથી આ સમાધિ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

માનમસ્યાનિરાકર્તૃપાદયોર્મેપતિષ્યતઃ॥

उपकारायदिष्ट्यैतदुदीर्णघनगर्जितं॥

માનવતી નાયિકાનું માન વિમોચન કરવા
વખતે નાયક મનમાં વિચાર કરેછેકે, આ નાય
િકાનું માન મુકાવવા જ્યાં મેં તેનાં પગમાં પડ
વાનો વિચાર કર્યો ત્યાં નાયિકાના અંગમાં કામ
દેવને ઉત્પન્ન કરનાર મેઘની ગર્જના થઈ તે બહુ
સારથું.

આ ઉદાહરણમાં માન મૂકાવવાના કારણ
૩૫ પગમાં પડવું ધારેલ છતાં મેઘની ગર્જના
૩૫ ખીજાં કારણનાં સન્નિધાનથી તે કામ સેહેજ
ખતી આવ્યું. તેથી આ સમાધિ અલંકાર થાયછે.

૫૮ પ્રત્યનીક અલંકાર.

પ્રત્યનીકંબલવતઃશત્રોઃપક્ષેપરાક્રમઃ॥

જૈત્રનેત્રાનુગૌકર્ણાનુસ્પલાભ્યામધઃકૃતૌ॥

ખળવાન શત્રુના પક્ષપાતી ઉપર જે પરા
ક્રમ કરવું તે પ્રત્યનીક અલંકાર કહેવાયછે. જે
મકે, પોતાને છતનાર નેત્રને અનુસરનારાં કર્ણ
કમળે અધઃકૃતૌ એટલે તિરસ્કાર કરાણા. અને
કમળની કર્ણઉપર સ્થિતિ હોવાથી હેઠા કરાણા.
આ વાસ્તવ અર્થછે.

આ શ્લોકમાં કમળને છતનાર નેત્રને અનુ
સરનારા કર્ણનો કમળ તરફથી તિરસ્કાર શ્લેષથી
જણાવેલોછે. એટલે આ પ્રત્યનીક અલંકારનું
ઉદાહરણછે.

મમરૂપકીર્તિમહર

ઋવિયસ્તદનુગ્રવિષ્ટહૃદયેયમિતિ॥

ત્વયિમત્સરાદિવનિરસ્તદયઃ

સુતરાંક્ષિણોતિલ્લુતાંમદનઃ॥

નાયકાની સખી નાયકને કહેછેકે, જેનાયક
સંઘાતે આ સ્નેહ રાખેછે તે નાયક પૃથ્વીમાં
મારાશુંદર રૂપની કીર્તિને હરનારોછે એમજાણી
કામદેવ તમઉપર મત્સરને લીધે નિર્દય થઈને
તમસંઘાતે સ્નેહ રાખનારી નાયકાને દુઃખથી આ
ત્યાંત દુર્બળ કરેછે એમ હું માનુંછું.

આ શ્લોકમાં પાણુ કામદેવ પોતાના દુશ્મન
નાયકના પક્ષમાં રહેનારી નાયિકાને ખીડેછે એ
મ કહેલુંછે તેથી ઉત્પ્રેક્ષા કરતાં પ્રત્યનીક અલં
કાર અધિક ચમત્કાર ઉપજાવનારોછે. તેથી આ
પાણુ પ્રત્યનીક અલંકારનું ઉદાહરણછે. મમ્મટે

પાણ ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારવાળું પ્રત્યનીક અલંકારનું
ઉદાહરણ આપેલું તે નીચે પ્રમાણે,—

ત્વંવિનિર્જિતમનોભવરૂપઃ

સાચસુંદરભવત્પ્રનુરક્તા॥

પંચભિર્યુગપદેવશરૈસ્તાં

તાપયત્યનુશયાદિવકામઃ॥

નાયકાની સખીની નાયક પ્રત્યે ઉક્તિછેકે,
હે સુંદર નાયક ! તું તારા રૂપથી કામદેવને જીત
નારોછે એને આ નાયિકા તારા વિષે આસક્તિ
રાખેછે એમજાણી કામદેવ ઉપજેલા બેદથી એ
ક કાલાવચ્છિન્ન પાંચ બાણથી તે નાયિકાને તથા
વેછે એમહું માનું છું.

આ શ્લોક ઉપર આ અલંકાર યુક્ત છતાં
પ્રત્યનીકના પ્રકરણમાં પશ્ચિત્તે.

શત્રુના પક્ષનો પરાભવ થવાથી પ્રત્યનીક

અલંકાર પ્રકટ થાયછે તે કહ્યો હવે સાક્ષાત્ શત્રુ
ના પરાભવ કરવાથી કૈમુતિક ન્યાયસિદ્ધ પ્રત્યનીક
અલંકારનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

મધુવ્રતૌઘઃકુપિતઃ

સ્વકીયમધુપ્રપાપદ્મનિમીલનેન॥

વિવંસમાક્રમ્યબલાત્સુધાંશોઃ

કલંકમંકેધુવમાતનોતિ॥

કોઈ પુરૂષ રાત્રિને વખતે ચંદ્રમાં કલક
જોઈ કલ્પના કરેછેકે, ચંદ્રમાંએ કરેલ પોતાને બોગ
વવા લાયક મધુ રસના પ્યાવારૂપ કમળોના સંકો
અથી કોપેલ ભ્રમર સંગૃહ પોતાના દુશ્મન ચંદ્ર
નાં બિંબને બળથી દબાવી તેના મધ્યમાં કલંક
ઉપજાવેછે; એમ હું માનુંછું.

૬૯ કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર॥

કૈમુત્યેનાર્થસંસિદ્ધિઃકાવ્યાર્થાપત્તિરિષ્યતે॥

સજિતસ્ત્વન્મુખેનેદુઃકાવાર્ત્તાસરસીરુહામ્॥

કૈમુતિક ન્યાય (સિંહ હાથીને મારીરાકે છે ત્યારે હરિણને મારે તેમાં શું ! આ કૈમુતિક ન્યાયનું સ્વરૂપ છે.) થી જ્યાં અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય ત્યાં કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર થાય છે. જેમકે, હેસુંદરી ! તારાં મુખે કમળને જલનાર ચંદ્રને પણ જલેલો છે, ત્યારે કમળને જલવાની વાત શું કરવી !

આ શ્લોકમાં કમળનું જલવું ચંદ્રમાન જલવાથી અર્થાત્સિદ્ધ થાય છે. તેથી આ કાવ્યાર્થાપત્તિ અલંકાર થાય છે. અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી આ અલંકારની જુદાઈ બતાવવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી આ અલંકારની જુદાઈ બતાવવા અર્થાપત્તિને કાવ્ય એવું વિશેષણ જોડેલું છે.

અધરોયમધીરાક્યાબંધુજીવપ્રમાહરઃ॥

અન્યજીવપ્રમાદંતહરતીતિકિમદ્ભુતમ્॥

કોઈ પુરૂષ સુંદરીના ઝોઈન્નેઈ પોતાના
 મિત્રને કહેછેકે, આ ચંચળ નયનાનો અંધર (હોઠ)
 બધુછવ (રાતારંગવાળું) બપોરીઆનું ટુલ અને
 સંબધી લોટો) ની કાંતિને હરનારોછે; ત્યારે બીજા
 છવની કાંતિને હરે એમાં શું આશ્ચર્ય.

સ્વકીયંહૃદયંભિત્વાનિર્ગતૌયૌપયોધરૌ॥

હૃદયસ્યાન્યદીયસ્યભેદનેકાકૃપાતયોઃ॥

નાયિકાનાં રતન જ્ઞેઈજેની છાતી ચીરાએ
 લાડે એવા પુરૂષની પોતાના મિત્રમત્તે આ ઉકિત
 છેકે, પોતાનાં હૃદયને ભેદીને બહાર નિકળેલાં આ
 એસ્તનાને બીજાનાં હૃદયને ભેદ કરવામાં શું દયા
 આવે !

આ બે શ્લોકમાં કૈમુતિક ન્યાય સ્પષ્ટ હોવા
 થી કાવ્યાર્થાયત્તિનાં ઉદાહરણછે. તેમાં પ્રથમ શ્લોક
 માં શ્લેષથી તે ન્યાયને સૂચવેછે અને બીજામાં
 તેો કહે.શુ

૬૦ કાવ્યલિંગ અલંકાર.

સમર્થનીયસ્યાર્થસ્યકાવ્યલિંગસમર્થનં॥

જિતોસિમંદકંદર્પમશ્ચિત્તેસ્તિત્રિલોચનઃ॥

સમર્થના (મજબૂતી) લાયક અર્થનું સમર્થન કરવું તે કાવ્યલિંગ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, કોઈ શિવભક્ત કામદેવને કહે છે જે, હે મંદબુદ્ધિ વાળા કામ ! મારી તરફથી તું છતાંએલોજ છે. કેમકે મારા હૃદયમાં તારો નાશ કરનાર મહાદેવ ખિરાજ છે.

આ શ્લોકમાં કામદેવના જયરૂપ અર્થ અશક્ય હોવાથી સમર્થન ચોગ્ય છે, તેનું સમર્થન મારા ચિત્તમાં મહાદેવ છે એમ કહેવાથી કર્યું; તેથી આ શ્લોકમાં કાવ્યલિંગ અલંકાર થયો.

આ વાક્યાર્થની હેતુતાવાળું કાવ્ય લિંગનું ઉદાહરણ લખ્યું. હવે પદાર્થની હેતુતાવાળું કાવ્ય લિંગનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

મસ્મેદૂલનમદ્મસ્તુભવતેરુદ્રાક્ષમાલેશુર્મં
 હાસોપાનપરંપરેગિરિસુતાકાંતાલયાલંકૃતે॥
 અદ્યપરાધનતોષિતેનાવિભુનાયુષ્મત્સપર્યાસુલા
 લોકોચ્છેદિનિમોક્ષનામનિ
 મહામોદેનિલયામહો॥

આ શિવભક્તના માનસિક વિચાર પૂર્વક
 ઉક્તિછેકે, હે ભસ્મેદૂલન! (વિભૂતિનું આલેપન)
 હે રુદ્રાક્ષની માળા ! મહાદેવનાં મંદિરપાશે શોભ
 નારી હે પગથીઆંની પંકિત ! તમારું કલ્યાણ
 થાઓ. હાલ આરાધનથી પ્રસન્ન થયેલા શંકરે
 તમારી સેવાના સુખનું ઉચ્છેદન કરનાર મોક્ષ
 નામના મોટા મોહમાં અમને મગ્ન કર્યાછે એ
 ટલે તમારું સેવન કરી શકીએ તેમનથી.

આશ્લોકમાં મોક્ષને મહામોહ રૂપે વર્ણ
 વેલોછે. તેમાં તમારી સેવાના સુખના દર્શનને

ઉચ્છેદ કરનાર એવા અર્થવાળું વિશેષણ પદ હેતુ
રૂપે નાખેલું છે તેથી આ પદાર્થ હેતુક કાવ્યલિંગ
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

કોઈ ઠેકાણે પદાર્થ અને વાક્યાર્થ બન્નેપા
રસ્પર અપેક્ષાવાળા હોવાથી હેતુપણને લગ્ન છે
તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

ચિકુરપ્રકરાજયંતિતેવિદુષી

મૂર્ઘનિયાન્વિભર્તિસા॥

પશુનાપ્યપુરસ્કૃતેનતત્તુલના

મિચ્છતુચામરેણકઃ॥

આ દમયંતીના કેશપાશનું વર્ણન છે કે
સુધક, દમયંતી જે કેશસમૂહને પોતાના મસ્તક
ઉપર ધારણ કરે છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ પાણીએ જય
પામે છે. કયા કવે પશુએ પણ અપુરસ્કૃત (ન
આદર કરેલ) અને આગળ ન રાખેલ) આમર સાથે

આ કેશપાશની તુલના કરવાને ઇચ્છે ?

આ શ્લોકમાં આમરની દમયંતીના કેશ પાશ સાથે સમતાના અભાવમાં સુધડ દમયંતી જો કેશપાશને મસ્તક ઉપર ધારણ કરેછે તે વાક્યાર્થ અને પશુએ ગણ ન આદર કરેલ એવો પદાર્થ બન્ને કેશની સર્વોત્કૃષ્ટતામાં હેતુહોવાથી આ વાક્યાર્થ પદાર્થ ઉભયહેતુવાળું કાવ્યલિંગનું ઉદાહરણ થયું.

કોઈ સ્થાનકે ટેકો દેવા લાયક અર્થનું સમર્થન કરવા વાસ્તે કહેલા વાક્યાર્થમાં પદાર્થની હેતુતા બતાવનારું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

ઘપુઃપ્રાદુર્ભાવાદનુમિતમિદંજન્માનિપુરા
પુરારેનકાપિકચિદપિભવંતંપ્રણતવાન્॥
નમન્મુક્તઃસંપ્રત્યહમતનુરગ્રેપ્યનતિમા
નિતીશક્ષંતવ્યંતદિદમપરાધદ્યમપિ॥

આ શિવભક્તની શિવપ્રત્યે ઉક્તિ છે કે, હે શંકર ! વર્તમાન જન્મમાં શરીરની પ્રાપ્તિ હોવાથી અનુમાન થાયછેકે, આગલા જન્મમાં તમને હું કોઈવિખત પણ નમ્યો નથી; અને આ જન્મમાં તમને નમન કરવાથી તમેમને મૌક્ષપદ આપ્યું તેથી શરીર રહિત પણાંને લીધે ભવિષ્ય કાળમાં તમને હું નહિનમું. આ મારા બે અપરાધને તમે ક્ષમા કરજો.

આ શ્લોકમાં બે અપરાધ અસ્પષ્ટ હોવાને લીધે સમર્થનીય (સિદ્ધ કરવા લાયક) છે અને તેની સિદ્ધિ પૂર્વજન્મ તથા અપર જન્મમાં નમનના અભાવને કહેનારાં બે વાક્યથી કરેલી છે. તેમાં છેલ્લું વાક્ય નમનના અભાવને કહે છે તેમાં શરીર રહિત પણાને કહેવાવાળા અતનુ પદનો અર્થ હેતુ છે. તેથી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે આ કાવ્યલિંગ અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

કોઈ ઠેકાણે પરસ્પર વિરૂદ્ધ સમર્થનીય બે

અર્થક્રમથી એક બીજાની સિદ્ધિમાં હેતુપણાને
ધારણ કરેછે, તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

અસોઢાતત્કાલોલ્લસદસહભાવસ્યતપસઃ

કથાનાંવિસ્રંભેષ્વથચરસિકઃશૈલદુહિતુઃ॥

પ્રમોદંવોદિશ્યાત્કપટ્વટુવેપાપનયને

ત્વરાશૈથિલ્યાભ્યાંયુગપદભિયુક્તઃસ્મરહરઃ॥

તપ કરતી પાર્વતીપાસે બ્રહ્મચારીને વેષેઆવેલા
મહાદેવનું વર્ણનછેકે, બાહ્યા વસ્થામાં સ્ત્રીથી ન
થઈશકે એવાં પાર્વતીનાં તપને નદેખી શકવાથી
તથા પાર્વતીનાં તપને નદેખી શકાવાથી તથા
પાર્વતીના વિશ્વાસવાળા કથા પ્રસંગમાં રસ આ
વવાથી પોતાના કલ્પિત બ્રહ્મચારી વેષના ત્યાગ
માં ઉતાવળ અને શિથિલપણાને ધારણ કરનારા
શંકર તમને આનંદ આપે.

આ શ્લોકમાં પોતાના કૃત્રિમ (ખનાવટથી
ખનાવેલ) ગ્રહચારી વેષને ત્યાગ કરવાની તથા
તે વેષ રાખવાની શિવ સંબંધી ઇચ્છા પરસ્પર
વિરુદ્ધ છે. તેમાં પાર્વતીનાં તીવ્ર તપને નદેખી શક
વું તથા તે સંઘાતે ખોલચાલ કરવાનું કૌતુક એ
ખન્ને ક્રમથી હેતુરૂપે વર્ણવેલ છે. તેથી ઉપર કહ્યા
પ્રમાણે આ કાવ્યલિંગ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.
માંહો માંહે વિરુદ્ધ એ સમર્થનીય અર્થના
એકહેતુ જેમાં કહેલો હોય એવું ઉદાહરણ નીચે
પ્રમાણે, —

જીયાદંબુધિતનયાધરરસ

માસ્વાદયન્મુરારિરયમ્॥

અંબુધિમથનક્લેશંકલય

ન્વિફલંચસફલંચા॥

લક્ષ્મીના અધરામૃતના આસ્વાદને વખતે
સમુદ્રમથનના ક્લેશને લક્ષ્મીરૂપ સ્ત્રીના લાભથી

અને તેના અંધ રત્ન માધુર્યછતાં અમૃતની વ્યર્થતાને
લીધે ક્રમથી સફળ અને નિષ્ફળ જાણનારા શ્રી
કૃષ્ણ સર્વોત્કૃષ્ટ પાણાથી વર્તેછે.

આ શ્લોકમાં સમુદ્ર મથન કલેરાનાં સફળ
પાણારૂપ અને વિફળપાણારૂપ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે
અર્થના સમર્થનને કરનારો લક્ષ્મીના અધરામૃ
તના આસ્વાદરૂપ એક હેતુ વર્ણવેલોછે તેથી ઉ
પર કહ્યા પ્રમાણે કાવ્યલિંગ અલંકારનું ઉદા
હરણ થયું. આ કાવ્યલિંગનાં ઉદાહરણને કેટ
લાક આલંકારિકો હેતુ નામનો અલંકાર કહેછે
પણ તેમ નથી.

૬૧ અર્થાંતરન્યાસ અલંકાર.

उक्तिरर्थांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः॥

હનુમાનબ્ધિમતરદુષ્કરંકિંમહાત્મનામ્॥

गुणवद्वस्तुसंसर्गाद्यातिस्वल्पोपिगौरवं॥

પુષ્પમાલાનુષંગેનસૂત્રંશિરસિધાર્યતે॥

સામાન્ય અને વિશેષની ઉક્તિ તે અર્થાંતર ન્યાસ અલંકાર કહેવાયછે. તેમાંએક પ્રસ્તુતછે. અને એક અપ્રસ્તુત હોયછે. જ્યાં વિશેષ પ્રસ્તુત હોયત્યાં સામાન્ય અપ્રસ્તુત નાખવાથી અને જ્યાં સામાન્ય પ્રસ્તુત હોય ત્યાં વિશેષ અપ્રસ્તુત નાખવાથી અર્થોતર ન્યાસ અલંકાર થાયછે. જેમકે, હનુમાન સમુદ્રને તરી ગયેલ તે વાત યોગ્યછે. કેમકે, મહાત્માથી કયું કામ ન બની શકે એવુંછે ?

આ ઉદાહરણમાં પ્રસ્તુત હનુમાનનું સમુદ્ર તરાણનું સમર્થન મહાત્માનું સર્વ કાર્ય કરવામાં સામર્થ્ય બનાવવાથી સિદ્ધ કરેલુંછે. તેથી તે વિશેષનું સામાન્ય અર્થથી સમર્થનવાળું અર્થોતર ન્યાસ અલંકારનું ઉદાહરણછે.

ગુણવાન વસ્તુના સંસર્ગથી હલકો પદાર્થ પણ ગૌરવને પામેછે. આ કહેલી બાબતને સિદ્ધ

કરવા સારૂ ઉત્તરાર્ધમાં બીજા અર્થ નાખેછેકે, ઉપર કહેલી વાત ચોગ્યછે. કેમકે, પ્રુપોના સંસર્ગથી સૂતરનો દોરો પણ સુગંધાદિક ગુણહીન છતાં મસ્તક ઉપર સર્વ લોકોએ ધારણ કરાયછે.

આ ઉદાહરણમાં પૂર્વાર્ધથી વર્ણવેલો અર્થ અમસ્તુતછે, તેની સિદ્ધિ કરવા માટે ઉત્તરાર્ધમાં વિશેષ અર્થ બતાવેલોછે. તેથી વિશેષે કરીને સામાન્યના સમર્થનવાળા અર્થાતર ન્યાસનુ આ ઉદાહરણછે.

અથોપગૂઢેશરદાશશાંકે

શાટ્ટહ્યયૌશાંતતદિત્કટાક્ષા॥

કાસાંનસૌભાગ્યગુણોગનાનાંનષ્ટઃ

પરિભ્રષ્ટપયોધરાણામ્॥

જયારે અંદ્રનું શરદ રૂપ અંગનાએ આલંબન કર્યું તેવખત વીજળી રૂપ કટાક્ષ વિક્ષેપ

ગુને બંધપાડી વર્ષાનકતુરૂપ નાયિકા ચાલતી થઈ.
આ અર્થ યોગ્યછે. કેમકે ભ્રષ્ટ પયોધર (સ્તન
અને મેઘ) વાળી કઈ અંગનાઓનો સૌંદર્ય ગુણ
નાશ નથી પામતો ?

આ શ્લોકમાં શરદ કતુનું આગમન અને
વર્ષા કતુનુંજવું પ્રકૃતછે. તેને અંગનાનું રૂપ
આપી શ્લેષવાળા પયોધર રાજદથી સામાન્ય સ્ત્રી
ના સૌભાગ્યના જવાથી વર્ષાકતુના સૌભાગ્ય જ
વાનું સમર્થન કર્યું. તેથી આ સામાન્યથી વિશેષ
ના સમર્થનવાળા અર્થાતર ન્યાસનું ઉદાહરણ થયું.
હવે પ્રકૃતે કરીને અપ્રકૃતના સમર્થનવાળા અર્થાતર
ન્યાસનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

યદુચ્યતેપાર્વતિપાપવૃત્તયે

નરૂપામિત્યવ્યભિચારિતદ્વચઃ॥

તથાહિતેશીલમુદારદર્શને

તપસ્વિનામણ્યુપદેશતાંગતી॥

પાર્વતી પ્રત્યે શંકરની ઉક્તિછેકે, હે પાર્વતી!
જેમાં સાઈ રૂપ હોય તેમાં પાપનું આચરણ ન
હોય પરંતુ અનેક ગુણહોય એ જે જગતમાં કહે
વતછે તે યથાર્થછે. કેમકે, તમારું સુંદર સ્વરૂપછે
તેથી તમારું શીત તપસ્વી લોકોને પણ ગ્રહણ
કરવા લાયક થઈ પડ્યું છે.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધથી સામાન્ય અર્થ વ
ર્ણવીને તેનું સમર્થન કરવા ઉત્તરાર્ધમાં પ્રકૃત
વિશેષ અર્થ પાર્વતીના વર્ણનરૂપ કહેલોછે. તેથી
આ વિશેષ અર્થથી સામાન્ય અર્થનાં સમર્થનરૂપ
અર્થોત્તર ન્યાસ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

દાનંદદત્યપિજલૈઃસહસાધિરૂઢે

કોવિદ્યમાનગતિરાસિતુમુત્સહેત્ત્વ૆

યદંતિનઃકટકટાહતદાન્મિમંક્ષો

મૈષ્ટદપાતિપરિતઃપટલૈરલીનામ્

તળાવમાં કુમકી મારવા વળતે હાથીનાં કુંભસ્થળથી ઉડીજતા ભ્રમરોને જોઈ અને કોઈ પુરુષ કહેછેકે, ભલેદાન (દેવાની વસ્તુ અને મદ જગા) દેતો હોય પણ જલ (પાણી અને મૃત્યુ જન) થી દબાવેલા પાસે કોણુ બુદ્ધિમાન બ.જે રસેતે પોતાનું ગુજરાન ચાલતાં છતાં સ્થિતિ કરવા ઉત્સાહ કરે ? બુવોં કે, જ્યારે આ હાથીએ જળ માં કુમાડવાનો વિચાર કર્યો ત્યાં તેનાં કુંભસ્થળ ઉપર દાન વાસ્તે બેઠેલી ભ્રમરની પંક્તિ તરત ઉડીગઈ.

આ શ્લોકમાં પૂર્વીર્ણથી સામાન્ય અર્થ કહી તેની મજબૂતીને વાસ્તે હાથીનાં અને ભ્રમરનાં વૃત્તાંત રૂપ વિશેષ અથ વર્ણવેલોછે. તેથી આ પણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અર્થાંતર ન્યાસ ચાલ કરનું ઉદાહરણ થયું.

૬૨. વિકસ્વર અલંકાર.

યસ્મિન્વિશેષસામાન્યવિશેષાઃસવિકસ્વરઃ॥

મનજિગ્યેમહાંતોદિદુર્દર્ષાઃસાગરાદિકા।

જ્યાં કોઈ વિશેષનું સમર્થન કરવા માટે સામાન્ય અર્થ આપીને તે સામાન્ય અર્થની જગતમાં પ્રસિદ્ધિ છતાં પણ તેમાં સંતોષ ન પામી જ્યારે કવિ તે સામાન્ય અર્થના સમર્થન માટે ઉપમાન અલંકારની રીતે અથવા અર્થાંતર ન્યાસ અલંકારની રીતે જાહેર વિશેષ અર્થ આપે છે; ત્યાં વિકસ્વર અલંકાર શાય છે. જેમકે, રાજા રાત્રી ન જતાણે! કારણકે મહાત્મા લોકો સમુદ્રની પેટા પડ્યા જતા હતા શકતા નથી.

આ શ્લોકમાં પ્રથમ કહેલા રાજાનો અપ રાજ્યરૂપ વિશેષ અર્થના સમર્થન માટે મહાત્મા ન જતાય એવા હોય છે, એમ સામાન્ય અર્થને દેખા દેવા માટે તેઓને વિશેષ અર્થરૂપ સાગરની ઉપમા

આપી તેથી આ વિકસ્વર અવંકારનું ઉદ્ભવણ થયું

અનંતરત્નપ્રભવસ્યયસ્યહિમંન

સૌભાગ્યવિલાંપિજાતમ્॥

एकोहिदोषंगुणसन्निपातेनिमज्जतीदोः

किरणेष्विवांकः॥

આ હિમાલય પર્વતનું પાર્શ્વનકેન્દ્રે. અનેક રત્નની ઉત્પત્તિનું મ્થાન હોવાથી જે આ હિમાલયનું સૌભાગ્ય જગત્પ્રસિદ્ધ છે. તેને નાશ કરવા તેમાં રહેલ હિમ સમર્થ થતું નથી. કેમકે ગુણના સમૂહમાં એક દોષ અંદ્રમાના કિરણોમાં કમં કની પેઠે નિંદાસ્પદ થઈ શકતો નથી.

આ શ્લોકમાં અનેક રત્નની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનકરૂપ હિમાલયનાં સૌભાગ્યને હિમ નાશ કરી શકતું નથી, એવો વિશેષ અર્થ કરીને તે અર્થની મજબૂતીને માટે એક દોષ ગુણના સમૂહમાં

કુમેરો જેમ સામાન્ય અર્થ વર્ણવીને તેથી અસ-
તુષ્ટ કવિએ તેને ચંદ્રમાનાં ફિરછા અને કલંકની
ઉપમા દઈ મળાવ્યું કરેલા છે તેથી આ ઉપમા
લંકારની રીતે વિકસ્વર અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.
હવે અર્થોત્તર ન્યાસ અલંકારની રીતિથી વિક-
સ્વર અલંકારનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે, -

કર્ણારુંતુદમંતરેણરણિતંગાહસ્વકાકસ્વર્ય
માકંદંમકરંદશાલિનમિહત્વામન્મહેકોકિલાં।
ધન્યાનિસ્થલવૈભવેનકતિચિદ્વસ્તૂનિકસ્તૂરિકાં
નેપાલક્ષિતિપાલભાલપતિતેપંકેનશંકેતકઃ॥

હે કાગડા ! કાનને દુઃખ ઉપજવનારો
તારી જાતનો શબ્દ છોડીદઈ આ આગ્રવૃક્ષ મત્તે
આવી ખેસ એટલે તુંને અમે છોકિલ માર્ન શું
કેમકે કેટલીક વસ્તુ પોતે ખરાબછતાં સ્થાનકનાં
માફાત્મ્યથી ઉત્તમ ગણાયછે, જેમકે નેપાળ દેશ

ના રાજના કપાળમાં રહેલ કદમ (ગારો)ને જોઈ
ને કસ્તૂરીની શંકાકોણ ન કરે ?

આ શ્લોકમાં કાગડાનાં વૃત્તાંતરૂપ વિશેષ
અર્થ કહીને તેને સિદ્ધ કરવા સ્થાનના માહા
ત્મ્યથી ખરાબ ચીજ ઉત્તમ ગણાયછે એવો સા
માન્ય અર્થ વર્ણવીને તેથી સંતોષ ન પામેલા
કવિએ અર્થાંતરન્યાસ અલંકારની રીતિથી નેપા
લ દશના રાજનું વૃત્તાંત કહ્યું. તેથી આપણ
વિકસ્વર અલંકારનું ઉદાહરણછે.

૬૩ પ્રૌઢોક્તિ અલંકાર.

પ્રૌઢોક્તિરુત્કર્ષાદેતૌતદ્વેતુત્વપ્રકલ્પનં॥

કચાઃકલિંદજાતીરતમાલસ્તોમમેચકાઃ॥

ઉત્કર્ષનું કારણ નહોય તેવા પદાર્થમાં
ઉત્કર્ષની કારણતા ખતાવવી તે પ્રૌઢોક્તિ અલં
કાર કહેવાયછે. જેમકે આ સ્ત્રીના કુશ યમુના
જીને કાંઠે થયેલ તમામ વૃક્ષના સમૂહ જેવ

કાળાછે.

આ શ્લોકમાં તમાલ વૃક્ષની સ્થામતામાં કાંઈ તેનું યમુનાજીને કાંઠે ઉગવું કારણ નથી. તોપણ તેને કારણરૂપે વર્ણવેલું છે. તેથી આ પ્રૌઢોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

કલ્પતરુકામદોગ્ધ્રીચિંતામણિ

ધનદશંશ્વાનામા૥

રચિતોરજોભરમયસ્તેજઃશ્વાસાંતરૈરેષઃ॥

કોઈ કવિ રાજનું વર્ણન કરેછેકે, આ રાજાને બ્રહ્માએ કલ્પતરુનાં પુત્રની રજરૂપી પૃથ્વી, કામધેનુના દૂધરૂપી પાણી, ચિંતામણિનાં તેજરૂપી અગ્નિ, કુબેરના શ્વાસરૂપી પવન અને વાંછિતમદ શાંખના ઉદરમાં રહેલો આકાશ, આ પાંચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન કરેલછે.

આ શ્લોકમાં કલ્પવૃક્ષાદિ પાંચ પદાર્થથી અધિક રાજાની દાતારી વર્ણવવામાં તે કલ્પવૃક્ષા

દિક્ષી ઉપજેલ રજ આદિક પાંચ મહાભૂતથી તે
નાં શરીરની રચનાનું કથન હેતુ નથી. તો પાણી
તેને હેતુરૂપે દાખલ કરેલું છે તેથી આ પ્રોતોકિત
અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

૬૪ સંભાવના અલંકાર.

સંભાવનાયદીત્યંસ્યાદિત્યૂહાન્યસ્યસિદ્ધયો॥

યદિશેષોમવેદ્વક્તાકથિતાઃસ્યુગુણાસ્તવા॥

જો આમ હોયતો આમ થાય એવી રીતે
ખજાની સંદેશને મળે જે તર્ક તે સંભાવના
અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, કોઈ કવિ રાજાને
કહે છે જે હજાર છબવાળા શેષનાગ કહેનાર હોય
તો તારા ગુણ કહી શકાય એમ છે.

આ શ્લોકમાં શેષ કહેનારો હોયતો તારા
ગુણ કહેવાય એ રીતનો તર્ક સ્પષ્ટ છે. તેથી આ
સંભાવના અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

કસ્તુરિકામૃગાણામંહાદ્ગંધગુણમશિલમાદયા॥

અદિપુનરહંવિધિઃસ્યાંસ્વલજિઘ્ઘાયાં

નિવેશયિષ્યામિ॥

ખલ પુરૂષની જીભમાં દુષ્ટતાજ્ઞેષ તે જીભ
ના નાશની ઇચ્છાવાળો કોઈ પુરૂષ કરેછેકે, જ્ઞે
હું મૃષ્ટિ કર્તા પ્રહ્લા થાઉંતો કસ્તૂરી મૃગના
મરણને ઉપજવનારા ગંધને તેના કુંટામાંથી કા
ઢી અને ખજ પુરૂષની જીભમાં નાખું. જેથી
તેના ઉચ્છેદ થાય એટલે ખાજ લોકો તેના વ્યાપા
રથી દુઃખ ન પામે.

આ શ્લોકમાં પણ જ્ઞે હું પ્રહ્લા થાઉંતો
તેમ કરું એવા તર્કની સ્પષ્ટતાને લીધે આપણ
સંભાવના અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

૬૫ મિથ્યાધ્યવસિતિ અલંકાર.

કિંચિન્મિથ્યાત્વસિદ્ધ્યર્થમિથ્યાર્થાંતરકલ્પનમ્।

મિથ્યાધ્યવસિતિર્વેશ્યાંવશયેત્ત્વસ્રજંવદન॥

કાઈ અર્થના ઝોટા પાણીની સિદ્ધિને માટે
બીજા ઝોટા અર્થની કલ્પના કરતી તે મિથ્યા
ધ્યવસિતિ નામનો અસંકાર કહેવાયછે. જેમકે
આકાશનાં પુષ્પની માળાને ધારણ કરનારો વેશ્યા
ને વશ કરી શકે.

આ શ્લોકમાં વેશ્યાની વશ્યતાને મિથ્યા
જ્ઞાત બતાવવા માટે આકાશનાં પુષ્પની માળાનાં
ધારણરૂપ બે જો અર્થ વર્ણવેલોછે તેથી આ મિથ્યા
ધ્યવ સિતિ અસંકારનું ઉદાહરણ થયું.

अस्यक्षोणीपतेःपरार्धपरयालक्षीकृताः

संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाहवधिरश्राव्याः

किलाकीर्त्तया॥:

गीयंतैस्वरमण्डमंकलयताजातेनयंध्योदरान्

मूकानांप्रकरेणकुर्मरमणीदुग्धोदधेरोदसि॥

કોઈ કવિરાજ પાસે જઈ તેનું વાર્ણન કરેછે
 કે, પરાઈથી પર સંખ્યાથી ગણાયલી, અંધેન્ન
 ચેલી, અને ઝેઠેરે સાંભળેલી આ રાજની અપ
 કીર્તિ વાંઝણીનાં પંદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ મુંગા
 પુરુષના સમૂહે આઠનાસ્વરથી કાચખીના દુધના
 મસુદને કાંઠે ગવાયછે.

આ શ્લોકમાં રાજની અપકીર્તિનાં ખોટા
 પાણાને સિદ્ધ કરવા માટે બાળ તમામ ખોટા
 પદાર્થ વાર્ણવેણાછે. તેથી આપણ મિથ્યાધ્વવસિત
 અકલંકારનું ઉદ્ધારણ થયું.

૬૬ લલિત અલંકાર.

वर्ण्यस्याद्वर्ण्यवृत्तांतप्रातिर्विवस्यवर्णनम्॥

ललितं निर्गतेनीरेसेतुमेवाचिकीर्षति॥

પ્રસ્તુત ધર્મમાં વાર્ણન કરવા લાયક જે વૃત્તાં
 ત હોય તેનું વાર્ણન ન કરીને તે સરખાં બાળ
 વૃત્તાંતનું તેમાં વાર્ણન કરવું તે લલિત નામનો

અસંકાર કહેવાયછે. જેમકે આ નાયિકા પાણી
મયે પાજ ખાંધવાને હચ્છેછે.

આ શ્લોકમાં પોતાનીમેજે છુશીથી આવે
લા નાયકની ઉપેક્ષા કરીને તે પછી જ્યારે તે
નાયક ખીજ નાયિકામાં આસકત થયો ત્યારે તે
નાયકને તેડવા મોકલાતી સખી નાયકાને કહેછેકે,
આ તેને તેડવાનો તારો વિચાર પાણી ગયાપછી
પાજ ખાંધવા જવોછે. આવો અર્થ નિકળવાથી
પ્રસ્તુત વૃત્તાંતનો ત્યાગ કરી તે સરખાં ખંખાં
અપ્રસ્તુત વૃત્તાંતનાં વર્ણનને લીધે આ લલિ
ત અસંકારનું ઉદાહરણ થયું.

કસૂર્યપ્રભવોવંશઃકૃચાલ્પવિષયામતિઃ॥

તિતીર્થુર્દુસ્તરંમોહાદુહુપેનાસ્મિસાગરં॥

સૂર્યવંશનું વર્ણન કરનાર કવિ કહેછેકે, સૂ-
ર્યથી પેદા થયેલો મોટો વંશ કયાં? અને અલ્પ
પદાર્થનું વર્ણન કરી શકે એવી મારી બુદ્ધિ કયાં?

મોડથી આ વંશનું વર્ણન કરવા જે મેં પ્રારંભ્યું
છે તે હુડકાંથી દુસ્તર સમુદ્ર તરવા જેવું છે.

આ શ્લોકમાં પણ સૂર્ય વંશનાં વર્ણનરૂપી
પાર્ણ વૃત્તાંતની અશક્યતાને મજબૂત કરવા તે
સરખું સમુદ્રનું વૃત્તાંત પાર્ણવેલું છે. તેથી લક્ષણ
મમાણે આ લલિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

अनायिदेशःकतमस्त्वयाद्य

वसंतमुक्तस्यदशावनस्य

त्वदाप्तसंकेततयाकृतार्था

श्राव्यापिनानेनजनेनસંજ્ઞા

નળના વિરહવાળી દમયંતીના મનમાં વિ
ચારથી આવેલા નળ પ્રત્યે વર્ણાચાર વિનાની
આ તેની (દમયંતીની) ઉક્તિ છે કે, હે નળ ! હા
લ આપે કયા દશને વસંત ઋતુએ મૂકેલ વનની
દશાને પ્રાપ્ત કરેલો છે ? જેથી તમારી વ્યક્તિ
(શરીર) ને કહેવા રૂપ સંબંધને લીધે સફળ પણા

ને પ્રાપ્ત તમારું નામ મારા સાંભળવામાં આવ
તું નથી.

આ શ્લોકનો અભિપ્રાય ગૃહ્યે, તેની સ્કુ
ટતા આવી રીતેછે, જેમ વસંતઋતુનું મૃદુલ
વન શોભા હીન થઈ જાયછે તેમ તમારા મૃક
વાથી કયા દેશને શોભાહીન કરેલછે. એટલે કયા
દેશને છોડીને કયા દેશમાં પધારેલાછો ? દમ
યંતી નળમાં આ સંકેતને લીધે જે દેશમાં તે હો
ય તે દેશનેજ શોભાયુક્ત માનેછે, તેથી આમ
કહેલુંછે. કેટલાક ગુણુહીન પદાર્થો નામથી ઉત્તમ
ગાણાયછે અને કેટલાએક પદાર્થો નામને શોભા
વનારાછે. તે એ વર્ગમાંથી જીવન વર્ગમાં નળને
ગણવાથી શાસ્ત્રમાં કૃષ્ણનો નારા કરવાને લીધે અતિ
ઉત્તમ ગણેલ નળ એવાં નામથી નળની વ્યક્તિને
દમયંતીએ આ ઠેકાણે ઉત્તમ ગણેલછે. કેમકે
પોતાની વિરહવેદનાને નિવૃત્ત કરનાર તેની વ્ય
ક્તિગ્રંથે. પણ તેના અસાભથી પોતે ઉત્તમરૂપે ન

માનેલ નામનાં શ્રવાણની ઇચ્છા બતાવેલી છે.

આ શ્લોકમાં તમે કયો દેશ છોડી આપે
બ્રાહ્મણ એમ કહેવાને બદલે વસંત નિર્મુક્ત વનની
દશાને પ્રાપ્ત કરેલો છે, એમ કહેવાથી વર્ણન કર
વા લાયકને મૂકી અને તે સરખા બીજા પદા
ર્યના કહેવાને લીધે આપણુ લલિત અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

૬૭ પ્રહર્ષણ અલંકાર.

उत्कांतितार्थसंसिद्धिर्विनायत्नप्रहर्षणम्॥

तामेवध्यायतेतस्मैनिमृष्टासैवदूतिका॥

ઇચ્છિત અર્થની યત્ન વિના સિદ્ધિ તે પ્રહ
રાણુ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે નાયક નાયકાની
દૂતીમાંની જે દૂતીનું ધ્યાન કરતો હતો, તેજ દૂ
તીને નાચકાએ નાયક પ્રત્યે મોકલી.

આ શ્લોકમાં નાયકની ઇચ્છેલી દૂતીનું

આગમન અનાયાસ સિદ્ધ હોવાથી લક્ષણ પ્રમાણે
આ પ્રહર્ષણ અસંકારનું ઉદાહરણ થયું.

નાયિકાની દૂતીઓમાંથી અમુક દૂતી મારા
પાસે આવેતો ઠીક. એવી નાયિકની ઇચ્છા તે
દૂતીમાં હરકોઈ કારણને લીધે અભિરૂચી જણાવેછે.

મેઘૈર્મેદુરમંબરંવનભુવઃશ્યામાસ્તમાલદ્રુમૈ

નૃત્તંભીરુરયંત્વમેવતદિમંરાવેઘૃહંપ્રાપયા।

ઈત્થંનંદનિદેશતથલિતયોઃપ્રત્યધ્વકુંજદ્રુમં

રાધામાધવયોર્જયંતિયમુનાકુલેરહઃકેલયઃ॥

આમથી દુર યમુનાને કાંઠે ગાયોને દાહ
વાનાં કરાવેલ સ્થળ પ્રત્યે સાયંકાળે રાધા અને
શ્રીકૃષ્ણને પોતાની આંગળીએ વળગાડીને ગાયો
દાહવા ગયેલા નંદજીની ત્યાં ઝાઝીવાર રોકત
હોવાને લીધે શ્રીકૃષ્ણે ઘેર જવાનો કહ્યો. કૃષ્ણ
ત્યારે રાધા પ્રત્યે આનંદજીની ઉક્તિછેકે, હે રાધા,

હાલ આકાશ વાદળાંઓથી ઘેરાયેલ છે એટલે ગ્રહ,
નક્ષત્ર, તારા દેખાતા નથી, શ્યામ વર્ણવાળાં તમા
લનાં વૃક્ષોથી વનની પૃથ્વીપણુ શ્યામ છે, વળી
રાત્રિ છે અને આ ક્રી કૃષ્ણ બીકણ છે. માટે તું જ
આ શ્રીકૃષ્ણને ઘેર તેડી જા. એરીતે નંદ્યના હુક
મથી વિદાય થયેલ રાધા તથા માધવની ચમુના
ને કાંઠે આવેલા બગીચાનાં સર્વ ઝાડનીએ ખાન
ગી કીડા સર્વોત્કૃષ્ટ થયેલી છે.

આ શ્લોકમાં રાધા માધવને ખાનગી રમ
ણુ કરવાની ઇચ્છા હતી તે અનાયાસ સિદ્ધ થઈ
તેથી આપણુ પ્રહર્ષણુ અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

વાંછિતાદધિકાર્યસંસિદ્ધિશ્ચપ્રહર્ષણાં॥

દીપમુદ્યોજયેદ્યાવત્તાવદભ્યુદિતોરવિઃ॥

વાંછિત અર્થથી અધિક અર્થની સિદ્ધિ થા
ય તે પણુ પ્રહર્ષણુ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે,
અંધકારની નિવૃત્તિને માટે જ્યાં દીવો કરવાનો

તૈયારી કરેછે ત્યાં સૂર્ય ઉદય પામ્યો.

આ શ્લોકમાં દીવા કરતાં અધિકારની
નિવૃત્તિ કરવામાં સૂર્યનું અધિક સામર્થ્ય હોવાથી
લક્ષણ પ્રમાણે પ્રહર્ષણ અલંકાર થયો.

ચાતકસ્ત્રિવનુરાન્પયઃકળા

ન્યાચતેજલધરંપિપાસયા||

સોપિપૂરયતિવિશ્વમંદસા

હંતહંતમંહતામુદારતા||

તૃપાથી પીડાયલો ચાતક મેઘ પાસે પો
તાની તૃપાની નિવૃત્તિને માટે ત્રણ ચાર પાણી
ના ફળ માગેછે, પણ તે મેઘતો ઘણાં પાણીથી
આખી પૃથ્વીને ભરીદેઝે. તેથી એમ સમજાયછે
કે મોટા પુરુષની ઉદારતા મોટીજ હોયછે.

આ શ્લોકમાં પણ ઇચ્છાથી અધિક
જળના લાભનું વર્ણન હોવાથી બીજા પ્રહર્ષણ

અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

યત્નાદુપાયસિદ્ધ્યર્થાત્સાક્ષાભામફલસ્યચ॥

નિધ્યંજનોપધીમૂલંચનતાસાધિતોનિધિઃ॥:

પોતાના ઇચ્છિત ફળને પામવાના ઉપાયને માટે યત્ન કરતાં ઉપાયનો ખર્ચ ન પડતાં તેજ ફળના લાભનું વર્ણન પણ પ્રહર્ષણ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, જે ઔષધી આંખમાં આંજવાથી પૃથ્વીમાં ગુપ્ત ધનનો ભંડાર દેખવામાં આવેછે તે ઔષધીનું મૂળ ખોદતાં ધનનો ભંડાર મળી આવ્યો.

આ શ્લોકમાં પૃથ્વીમાં ગુપ્ત ધનના ભંડારને પામવાનો ઉપાય તેવી જાતની ઔષધીનું મૂળછે, તે ખોદતાં નિધિ (ભંડાર) ના લાભ વર્ણન કરેલુંછે, તેથી આ ત્રીજા પ્રહર્ષણ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

હચ્ચિત્યપ્રથમમવસ્થિતમૃગાક્ષી
 પુષ્પૌઘાંશ્રિતવિટપંગૃહીતુકામા॥
 આરોહુંપદમદધાદશોકયષ્ટાં
 વામૂલંપુનરપિતેનપુષ્પિતાભૂત્॥

મૃગનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાલી કોઈ સુંદરી
 નીચી ડાળમાં રહેલા પુષ્પ સમૂહને વીણી લઈ ઉ
 પલી ડાળમાં રહેલા પુષ્પ સમૂહને લેવા માટે ઇ-
 ચ્છા કરીને ઉચ્ચે ચડવા વાસ્તે પેલી ડાળ ઉપર પગ
 મૂક્યો. ત્યાં તે ડાળ શાસ્ત્ર સિદ્ધ પગના પ્રભાવથી
 મૂળથી માંડીને અત્ર પર્યંત પુષ્પવાળી થઈ ગઈ.

આ શ્લોકમાં ઉપલી ડાળમાં રહેલ પુષ્પ
 સમૂહને લેવાના ઉપાય રૂપ પેહેલી ડાળ ઉપર પગ
 મૂકવાથી તેજ ડાળમાંથી ઘણાં પુષ્પનો લાલ વર્ણ-
 વેલો છે. તેથી ઉપાય નિરપેક્ષ રૂલાવાપ્તિવાળા પ્રહ
 ભંણ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૬૮ વિષાદન . અલંકાર.

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तुविषादनं॥

दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेवसः॥

ઈચ્છિત અર્થથી વિરુદ્ધ અર્થની સંપ્રાપ્તિ તે વિષાદન અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, જ્યાં દીવાને સમેા કરવા ગયા ત્યાં તે દીવો ઠરી ગયો.

આ શ્લોકમાં ઈચ્છિત અર્થથી વિરુદ્ધાર્થની પ્રાપ્તિ સ્પષ્ટ છે, તેથી આ વિષાદન અલંકાર થયો

रात्रिर्गमिष्यतिभविष्यतिसुप्रभातं

भास्वानुदेष्यतिहासिष्यतिपंकजश्रीः॥

इत्थंविचिंतयतिकोशगलेद्वિरेफे

हाहंतहंतनालिर्नागजउज्जहार॥

દિવસે . પુષ્પ રસના લોભથી કમળમાં બેઠે-
લો ભ્રમર રાત્રિ પડ્યે તે કમળ ખીડાયું અટલે તેમાં
બેઠો બેઠો વિચાર કરેછે કે; રાત્રિ જશે, સવાર થાશે,

સૂર્ય ઉગશે અને કમળ વિકાસ પામશે ત્યારે આ ક-
મળમાંથી હું ઉડી જઈશ. એમ જ્યાં વિચાર કરેછે.
ત્યાં તળાવમાં આવેલાં હાથીએ તે કમળની વેલને
હજેડી નાખી.

આ શ્લોકમાં પણ ઇચ્છિત અર્થથી વિપરીત
ફળ હોવાને લીધે આ વિષાદન અલંકારનું ઉદાહર-
ણ થયું.

૬૯. ઉલ્લાસ અલંકાર.

एकस्यगुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्यतौ यदि
अपिमांपावयेत्साध्वीस्नात्वेतीच्छतिजान्द्वी॥

એકના ગુણદોષથી ખીજના ગુણદોષ ઉ-
પજવાનું વર્ણન તે ઉલ્લાસ અલંકાર કહેવાયછે.
જમકે, પતિવ્રતા સ્ત્રી મારા વિષે સ્નાન કરીને મને
પવિત્ર કરે એમ ગંગા ઇચ્છે છે.

આ શ્લોકમાં પતિવ્રતામાં રહેલો પતિવ્રતા
ના ગુણ તેના સ્નાનથી ગંગામાં વર્ણવેલોછે,

તેથી આ ઉદ્ધાસ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

કાઠિન્યંકુચયોઃસ્રષ્ટુંવાંછંત્યઃપાદપદ્મયોઃ॥

નિંદંતિચવિધાતારંત્વદ્ધાટીપ્થરિયોષિતઃ॥

કોઈ કવિ રાજને કહેછેકે તારી યુદ્ધ યાત્રાને વખતે પ્રહ્લાએ સ્તનમાં ગ્રજેલાં કઠિણપાણાને અનુકૂળ હોવાથી પોતાના ચરણ કમળમાં ઇચ્છનારી તારા શત્રુની સ્ત્રીઓ પ્રહ્લાને નિંદેછે

આ શ્લોકમાં રાજની યુદ્ધ યાત્રાને વખતે તેના શત્રુની સ્ત્રીઓના ચરણ કમળમાં રહેલી કુણા શ ભાગવામાં અનુકૂળ ન હોવાથી તેને દોષરૂપ લાગી, તેથી તેણે પ્રહ્લામાં દોષ વર્ણવેલોછે કે, તે અમારા ચરણ કમળમાં કઠિણતા ન ગ્રજ. જે હાલ અમને ભાગવામાં ઉપયોગી થઈ પડત. અને તે ક ડિનતા અમારા કુચમાં ગ્રજ જે અમને આ વખ તે ઉપયોગમાં આવતી નથી, માટે તુ નિંદા લાયક છો; એવી રીતે પ્રહ્લામાં દોષ આરોપવાથી આ

ઉદાસ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. આ ઉદાહરણ
એકના દોષથી બીજામાં દોષ અર્પણના વર્ણનનું
છે. હવે ગુણદોષ અર્પણનું ઉદાહરણનીચે પ્રમાણે-

તદભાગ્યંધનસ્યૈવયન્નાશ્રયતિસજ્જનં॥

જે સજ્જનના આશ્રય કરતું નથી તે ધનજ
આગ્યહીન છે.

આ અરથા શ્લોકમાં સજ્જનના મહીમારૂપ
ગુણે કરીને તેના આશ્રય ન કરવારૂપ ધનમાં દોષ
ખતાવેલો છે. તેથી આ ગુણે કરી દોષ ખતાવવાથી
ઉપજતા ઉદાસ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. હવે
દોષથી ગુણના વર્ણનનું ઉદાહરણનીચે પ્રમાણે-

લાભોયમેવભૂપાલસેવકાનાંનચેદ્વધઃ॥

કૂર મહતિવાલા રાજાને પોતાને કાઢી મૂકવા ટાણે
તેના નોકરો કહેછે કે, હે રાજા ! અમને સાજા
નરવા જાણવા દેછે, એજ તારા તરફથી અમે મોટો
લાભ મારીએ છીએ.

આ અરધા શ્લોકમાં રાજામાં રહેલા કૂરતા
૩૫ દોષથી તેના સેવકાનું જીવનચારી વિદાય થવું
ગુણરૂપે વર્ણવેલ છે, તેથી આ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે
ઉક્તાસ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

થદયંરથસંક્ષોભાદસેનાંસોનિપીડિતઃ

एकःकृतीमदंगेषुशेषमंगंभुवोभरः॥

નવોઢા નાયિકા સાથે રથમાં બેસી પોતા
ના ઘર તરફ વિદાય થવાને વખતે નાયકના ખભા
પોતાના ખભાને અડકવાથી ખુશી થયેલા નાયકને
આ માનસિક વિચાર છે કે, અખડખખડ માર્ગને
સીધે રથ થડખડવાથી આ નાયકના ખભાવતે જ
આ મારા ખભારૂપ અંગ દબાયું તેજ કૃતાર્થ છે.
બાકી સઘળું મારું અંગ પૃથ્વીને ભારરૂપ એટલે
નકામુ છે.

આ શ્લોકમાં નાયિકાના સૌંદર્ય ગુણે કરી
તેથી દબાયેલ પોતાના ખભાને ધન્યત્વ ગુણ વર્ણ

વેલોછે, તેથી આ પહેલાં ઉદાહરણ પ્રમાણે ઉલ્લાસ
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

લોકાનંદનચંદનદ્રુમસરવેનાસ્મિન્વનેસ્થીયતાં

દુર્વસૌઃપરુષૈરસારહૃદયૈરાક્રાંતમેતદ્વનં॥

તેજાન્યોન્યનિઘર્ષજાતદહનજ્વાલાવલીસંકુલા

નસ્વાન્યેવકુલાનિકેવલમિદંસર્વદહેયુર્વનં॥

કોઈ પુરુષ અન્યોક્તિથી ચંદનનાં ઝાડને કહે છે
કે, જગતને આનંદકરનાર, મારા દાસ્ત હે ચંદન
બૃક્ષ! આવનમાં તારે રહેવું યોગ્યનથી. ફેમઠે, કઠિન
સ્વભાવવાળા અને નિઃસાર હૃદયવાળા (પોલા) દુષ્ટ
વંશથી આ વન દબાયલું છે, એટલે ઠસાઠસ ભરેલું
છે. અને દુર્વશો જે માટે પરસ્પર નિઘર્ષ (ઘસાવું
અને સ્પર્શ)થી ઉત્પન્ન થયેલા દહન (દાવાનળ અને
વિરોધ)ની જવાબથી વીંટાયલાં કેવળ પોતાના ક
લનોજ નાશ કરે એમ નથી; પરંતુ આખાં વનને

બાળી નાખે એમ છે.

આ શ્લોકમાં વાંસડાના પરસ્પર ઘસાવાથી થયેલા અગ્નિએ કરી વીંટાયલા રૂપ દાષથી વન ના નાશ રૂપ દાષવાર્ણવેલો છે તેથી ઉપર લખેલ ખીજાં ઉદાહરણ પ્રમાણે આ ઉદ્ધાસ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

दानार्थिनो मधुकराय दिक्कर्णतालैर्दूरीकृताः

करिवरेण मदांधबुद्ध्या॥

तस्यैव गंडयुगमंडनहानिरेषाभृंगाः

पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति॥

મંદાધ બુદ્ધિને લીધે હાથીએ પોતાના કર્ણ તાલથી જે દાન (મદનલ)ની ઇચ્છાવાળા ભ્રમરો ફૂર કરાણા તે તેનાજ ગંડસ્થળના ભૂપણ ની હાનિ છે. અને ભ્રમરો તો ત્યાં ખસ્યા એટલે વિકસિત કમળના વનમાં ફરીને ખુશીથી પોતાનું ગુજરાન કરે છે.

આ શ્લોકમાં હાથીના ગાંડસ્થળને શોભાવવા
૩૫ ભ્રમરોના ગુણથી તે ભ્રમરોને દૂર કરવા ૩૫
હાથીના દાખ વર્ણવેલો છે. તેથી આ ઉપર લખેલ
ત્રીજાં ઉદાહરણ પ્રમાણે ઉદ્ધાસ અલંકારનું ઉદા
હરણ થયું.

આઘ્રાતંપરિચુંવિતંપરિમુદુર્લીઢંપુનશ્ચર્વિતં
ત્યક્તંવામુવિનીરસેનમનસાતત્રવ્યથાંમાકૃયાઃ॥
હેસદ્ગત્તતવૈતદેવકુશલંયદ્વાનરેણાદરા
દંતઃસારવિલોકનવ્યસનિનાચૂર્ણીકૃતંનાશ્મના

કોઈ કવી રત્નને કહેછે કે, હે ઉત્તમ રત્ન!
વાંદરાએ તુને હાથમાં લઈ સુંઘ્યું ત્યાં ગંધ ન
આવી, ચુબન કર્યું, વારંવાર ચાટ્યું અને મોઢામાં
નાખી ચગળ્યું તોપણ મોઢામાં કોઈ જાતનો રસ
ન આવવથી પૃથ્વી ઉપર ફેંકી નાખ્યું, તેથી તું
તારા મનમાં ખેદ ન લાવ. કેમકે આ પદાર્થની

અદર થું હશે? એમ જાણવા સારૂ પાપાણે કરી
તારો ભૂકો ન કરી નાખ્યો એજ તારું મોઢું ભા
ર્ય સમજ.

આ શ્લોકમાં વાનરના ચગળવા રૂપદોષથી
રત્નનો ભૂકો ન કરી નાખ્યો એ રત્નને માટે
ગુણરૂપે કરીને વર્ણવેલ છે. તેથી ઉપર લખેલ ચોથાં
ઉદાહરણની પેઠે આ ઉદાહરણ અલંકારનું ઉદાહરણ
થયું.

૭૦ અવજ્ઞા અલંકાર.

તામ્યાંતૌયદિનસ્યાતામવજ્ઞાલંકૃતિસ્તુસા॥

સ્વલ્પમેવાંબુલભતેપ્રસ્થંપ્રાપ્યાપિસાગરં॥

મીલંતિયદિપન્નાનિકાહાનિરમૃતદ્યુતેઃ॥

કોઈના ગુણદોષથી બીજને ગુણદોષની
પ્રાપ્તિ ન થાય તે, અવજ્ઞા નામનો અલંકાર કહે
વાય છે. જેમકે પ્રસ્થ (ચોસઠ રૂપીયા ભાર) પ્રમાણ

વાળું પાત્ર સમુદ્રમાં પડીને પાણુ થોડાંજ પાણીને
પ્રાપ્ત થાયછે. તથા ચંદ્રને દેખીને કમળ ખીડાઈ
જાયછે, તેમાં તેને (ચંદ્રને) શું હાનિ છે ?

આ બે ઉદાહરણમાંના પેહેલા ઉદાહરણમાં
સમુદ્રના અપરિમિત જળ રૂપ ગુણથી પ્રસ્થ પ્રમા
ણવાળાં પાત્રને તેવા ગુણની અપ્રાપ્તિથી આ અ
વસ્થા અલંકાર થયો. અને બીજાં ઉદાહરણમાં
કમળના સંકોચરૂપ દાષે કરીને ચંદ્રને તેવા દાષની
અપ્રાપ્તિથી અવસ્થા અલંકાર થયો.

મદુક્તિશ્વેદંતર્મદયતિસુધીભૂયસુધિયઃ

કિમસ્યાનાયસ્યાદલસપુરુષાનાદરભરૈઃ॥

યથાયૂનસ્તદ્વત્પરમરમણીયાપિરમણી

કુમારાણામંતઃ કરણહરણંનૈવકુરુતે॥

કોઈ કવિ કહેછે કે, જો મારી કવિતા રૂપ ઉ

કિત ઉત્તમ બુદ્ધિમાન પંડિતોને અમૃતરૂપ થઇ
તૃપ્ત કરેછે, તો આજસુ પુરૂષના અનાદરથી આ
મારા ઉક્તિનો શું વાળ વાંકો થવાનો છે? આ વાત
સોઠ પ્રસિદ્ધ છે કે, અત્યંત મનોહર એવી પાણી સું
દરી જેવું જીવાન પુરૂષના મનનું હરણ કરેછે તેવું
બાળકોના મનનું હરણ કરતી નથી!

આ શ્લોકમાં કવિના અને રમણીના ગુણથી
આજસુ પુરૂષ અને અન્નગુબાળકોના હૃદયને આ
નંદ ન આવવા રૂપ ગુણનો અભાવ વર્ણવેલ છે.
તેથી આ અવશ્ય અલંકારનું ઉદાહરણ થયું,
ત્વંચેત્સંચરસેટ્ટપેળલઘુતાકાનામદિગ્દંતિનાં
ઘ્યાલૈઃકંકણભુષણાનિકુરુપેહાનિર્નહેમ્નામપિ
મૂર્ધન્યંકુરુપેસિતાંશુમયશઃકિન્નામલોકત્રયી.
દીપસ્યાંબુજબાંધવસ્યજગતામીશોસિકિંબ્રુમહે॥

કોઈ પુરૂષ મહાદેવને કહેછેકે, હે શંકર,

તમે પોઠીઆ ઉપર બેસીને કામોડામ અથડાઓ છો તે દિગ્ગજના ગૌરવમાં શું ગડબડાટ ઉઠવાનો છે ? અને તમે કાળા સર્પનાં કંકણ કરમાં કમનીય (મનોહર) જાણી કામમાં લાવો છો તેથી કનકની કીર્તિને શું કાળપ લાગવાની છે ? તેમ તમે મસ્તક ઉપર કલંકથી મલિન ચંદ્રને મુખમાં મૂકીને મલકાઓ છો તેથી ત્રણ જગતમાં તેજે કરી તમ (અંધારૂં) નો તિરસ્કાર કરનારા તીવ્રકર (સૂર્ય) ના ચિત્તમાં શું તાપ થવાનો છે ? આનો તમે જગતના ઈશ છે માટે તમને કાંઈ કહી શકાય એમ નથી.

આ શ્લોકમાં ઈશ્વરના અનંગીકાર રૂપ અવગુણથી દિગ્ગજદિકના ગૌરવાદિકમાં અવગુણનો અભાવ વર્ણવેલ છે. તેથી આ પણ અવજ્ઞા અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૧. અનુજ્ઞા અલંકાર.

દોષસ્યામ્યર્થનાનુજ્ઞાતત્રૈવગુણદર્શનાત્તા।

વિપદઃસંતુનઃશશ્વદ્યાસુસંકીર્ત્યતેહરિઃ॥

જેમાં ગુણ દેખાય એવી દોષની અભ્યર્થના કરવી તે અનુજ્ઞા અલંકાર કહેવાયછે, જેમકે, કોઈ હરિભક્ત હરિપાસે પ્રાર્થના કરેછેજે, અમને હમેશ દુઃખ હોજે કે જેમાં તમારું સંકીર્તન થઈ શકેછે.

આ ઉદાહરણમાં હરિકીર્તન રૂપી ગુણ વાળી વિપત્તિરૂપ દોષની પ્રાર્થનાને લીધે આ અનુજ્ઞા અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

મય્યેવજીર્ણતાંયાતુયત્ત્વયોપકૃતંહરે॥

નરઃપ્રત્યુપકારાર્થીવિપત્તિમભિકાંક્ષતિ।

હે હનુમાન્! જે તેં મારો ઉપકાર કર્યો તે મારે વિષે જુનો થઈ જાઓ, એટલે તારા પ્રત્યુપકારમાં અસમર્થ થાઓ. જેમકે પ્રત્યુપકાર

ની ઇચ્છાવાળો નર વિપત્તિની આકાંક્ષા કરેછે.

આવી રીતે રામના કહેવાનો ભાવાર્થ એ છેજે, જ્યારે મને વિપત્તિ પડી ત્યારે તારાં તરફથી મેં ઉપકારની ઇચ્છા રાખી હતી તેમ જ્યારે તને વિપત્તિ પડે ત્યારે મને તારો પ્રત્યુપકાર કરવાની ફરજ પડે. માટે તને વિપત્તિજ ન હો, એમ કહ્યું.

આ શ્લોકમાં ઉપકાર કરનાર પુરૂષને પ્રત્યુપકાર ન કરવો તે દોષરૂપ છે. તેના અંગીકારથી અર્થાતર ન્યાસ અલંકારે કરીને ઉપકાર કરનારને વિપત્તિ ન આવવારૂપ ગુણ વર્ણવેલો છે. તેથી આ અનુશા અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

વ્રજેનભવદંતિકંપ્રકૃતિમેત્યપૈશાચિકા

કિમિત્યમરસંપદઃપ્રમથનાથનાથામહે॥

ભવન્નવનદેહલીવિકટતુંડદંડાહતિ

સુંદરનુકુટકોટિમિર્મઘવદાદિભિર્મૂયતે॥

કોઈ શિવભક્ત શિવને કહે છેકે, હે ભૂત
નાથ ! અમે તો ભૂત થઈને તમ પાસે આવશું,
દેવતાની સમૃદ્ધિને શું કામ ઈચ્છીએ. જઈદ્રા
દિક દેવતાઓ તમારા ઘરનાં દ્વાર પાસે ઉભેલા
પકે તુંડ નામના તમારા ગણે મારેલા દંડથી
ભાંગી પડતા મુગટના અગ્રને ન ગણુકારી ત્વરા
થી તમારા ચરણમાં આવીને પડેછે.

આ શ્લોકમાં પિશાચ ચોનિની પ્રાપ્તિરૂપ
દાષની પ્રાર્થનામાં ઈદ્રાદિક દેવોએ ઈચ્છત સ્થ
ળની પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ વર્ણવેલોછે તેથી આ અ
નુશા અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૨ લેશ અલંકાર.

લેશઃ સ્યાદ્દોષગુણયોર્ગુણદોષત્વકલ્પનં॥

અગ્નિલેષુ વિહંગેષુ હંતસ્વચ્છંદ ચારિણુ॥

શુકપંજરબંધસ્તેમધુરાણાંગિરાંફલાં॥

ગુણને દોષ કહ્યો અને દોષને ગુણ કહ્યો તે લેશ અલંકાર કહેવાયછે. જેમદે, કોઈપુરૂષ ખેદ કરીને પોપટને કહેછે જ, હે પોપટ ! બીજાં પક્ષીઓ પોતાની ખુશીપ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર ફરે ચરેછે અને તું જે પાંજરામાં બંધાયો તે તારી મીઠી વાણીનું ફળ તનેપ્રાપ્ત થયુંછે.

આ શ્લોકમાં વિદ્વાન હેત્વાથી અત્યંત પ્રિય પોતાનો પુત્ર રાજ્યના કામ ચલાવવાના સ્થળમાં ઘણીવાર રોકાતાં તેના દર્શનની ઉત્ક ડાવાળા ઘેર રહેલા રાજાનું આ પોપટના ઉદ્દેશથી વચનછે. તેના પ્રથમાર્ધમાં બીજા પક્ષીઓના મધુર ઓલતાં ન આવડવારૂપ દોષને ખુશી પ્રમાણે હરવા ફરવાનું કારણ ઠરાવી ગુણરૂપ વર્ણવેલ્લેછે. અને ઉત્તરાર્ધમાં પોપટના

મથુર વચન બોલનારા પાણાંરૂપ ગુણને પંચર
ખંધનું કારણ ઠરાવી દોષરૂપ કહ્યેલો છે. તેથી
લક્ષણને અનુસારે આ લેશ અલંકારનું ઉદાહ
રણ થયું.

સંતઃસચ્ચરિતોદયવ્યસનિનઃપ્રાદુર્ભવદ્યંત્રણાઃ
સર્વત્રૈવજનાપવાદચકિતાજીવંતિદુઃસ્વંસદા॥
અવ્યુત્પન્નમતિઃકૃતેનનસતાનૈવાસતાવ્યાકુલો
યુક્તાયુક્તવિવેકશૂન્યહૃદયોધન્યોજનઃપ્રાકૃતઃ॥

કોઈ પુરૂષ કહેછેકે, સદાચરણનું વ્યસન
રાખનારા અને જગતમાં પોતાની નિંદાથી ઠર
નારા સત્પુરૂષો પોતાના મનની ખુશી પ્રમાણે
ન ચાલી શકવાને લીધે હંમેશા દુઃખથીજ જીવે
છે. માટે હું એમ જાણું છું કે, આ સત્પુરૂષ
કરતાં પ્રાકૃતજન (અસત્પુરૂષ) ધન્યછેકે, અવ્યુ
ત્પન્ન હોવાથી જેને આ કામ કરવા લાયક કે

આ કામ કરવા લાયક નથી એવો વિચાર કર
કરજ પડતીનથી. તેમ સારું નરતુ કામ કરવા
માં આંચકાવું પડતું નથી.

આ શ્લોકમાં સત્પુરૂષના સદાચરણ રૂપ
ગુણને દુઃખથી છવવાનો હેતુ ઠરાવી દાપરૂપ
વર્ણવ્યોછે અને અસત્પુરૂષના સ્વેચ્છાચારી પણાં
રૂપ દાપને સારું નરતું કાર્ય કરતાં આંચકો ન
ખાવામાં કારણ ઠરાવી ગુણરૂપ વર્ણવ્યોછે. તેથી
આ લેશ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૩ મુદ્રા અલંકાર.

સૂચ્યાર્થસૂચનંમુદ્રાપ્રકૃતાર્થપરૈઃપદૈઃ॥

નિતંબગુર્વીતરુણીદ્વિગુમ્ભવિપુલાચસા॥

મુદ્રા અર્થ (ચાલતો અર્થ) ને કહેનારાં
પદથી સૂચવવા લાયક અર્થની સૂચના કરવી તે
મુદ્રા અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, તે વર્ણન કરવા
લાયક સ્ત્રી નિતંબ ભાગમાં ગુરૂતા વાળી તથા

એ નેત્રમાં વિશાળતા વાળીછે.

આ શ્લોકમાં સ્ત્રીનું વર્ણન પ્રકૃતછે તેનાં
(વિશેષાણથી આ શ્લોકનો યુગ્મ વિપુલા નામનો
અનુબ્રુપ છંદનો ભેદ જ ગુંથેલોછે તેની પણ
સરના આપીછે. તેથી આ મુદ્રા અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

યાન્તિન્યાયપ્રવૃત્તસ્યતિર્યગ્ચોપિસહાયતાં॥

અપંથાનંતુગચ્છંતંસોદરોપિવિમુંચતિ॥

ન્યાયને રસ્તે ચાલનાર પુરૂષને પણ પક્ષ્યા
દિ પણ મદદ કરેછે, અને અન્યાય માર્ગમાં
હગલાં ભરનારને સગો ભાઈપણ મૂકી આપેછે.

આ અનર્ધ રાઘવના પ્રારંભમાં સૂત્રધાર
નાં વચનથી સઘળું રાવાણનું વૃત્તાંત સૂચવેલુછે.
તેથી આ મુદ્રા અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૪ રત્નાવલી અલંકાર.

ક્રમિકંપ્રકૃતાર્થાનિાન્યાંસંરત્નાવલીંવિદુઃ॥

ચતુરાસ્યઃપતિર્લક્ષ્મ્યાસર્વજ્ઞસ્ત્વંમહીપતે॥

પ્રકૃત અર્થનો ક્રમથી ઉપન્યાસ કરવો તે રત્નાવલી અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોઈ કવિ રાજાને કહેછેજે, હે રાજા ! તું ચતુરાસ્ય (ખુદ્દા અને સુધડ વચન બોલનારાં મુખવાળો છો, લક્ષ્મી પતિ (વિષ્ણુ અને રાજા લક્ષ્મીને પાળનારો) છો, અને સર્વજ્ઞ (શંકર તથા સર્વવાતને જાણનાર) છો.

આ શ્લોકમાં ચતુરાસ્યાદિ પદ કરીને વર્ણન કરવા લાયક રાજાનું ખુદ્દા, વિષ્ણુ અને મહેશ પાણું જણાયછે. તેથી પ્રસિદ્ધ રીતે બેળા બોલાતા ખુદ્દા, વિષ્ણુ અને હમેશાનું ક્રમે કરી તે સ્થાપન કરવાથી આ રત્નાવલી અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

રત્યાપ્તપ્રિયલાંછનેકઠિનતાવાસેરસાલિંગિતે
મ્લહાદૈકરસેક્રમાદુપચિતેમૂઢદ્રુરુત્વાપદે॥

કોકસ્પર્દિનિભોગભાજિજનિતાનંગે

સ્વલીનોન્મુખે

ભાતિશ્રીરમણાવતારદશકંવાલેભવત્યાઃસ્તને॥

કોઈ કવિ નાયિકાનાં સ્તનદ્વય જ્ઞેષ્ઠ
ખુશી થવાથી તેને કહેછેકે, હે સુંદરી ! તારા
સ્તનમાં દશ અવતાર મને ભાસેછે. કેમકે તારાં
સ્તન. રત્યાપ્તપ્રિય લાંછન (સંભોગ સમયે પતે
તરફથી નખસતાદિ ચિન્હવાળાં), કઠિનતા વાસ
(કઠિનતા પણાંને રહેવાની જગો), રસાલિંગિત
(પતિએ રસથી મર્દન કરેલ), મ્લહાદૈકરસ (શૃંગા
ર રસના આનંદને આપનાર) ક્રમાદુપચિત (ક્રમ
થી વધેભૂંભૂલાં), દ્રુરુત્વાપદ (પર્વતની ગુફતાતે

હણનાર), ભોગભાક્ષ (શરીરમાં રહેનાર), જનિતા
 નંગ (કામદેવને ઉત્પન્ન કરનાર), અને ખલીની
 ન્મુખ (કામી પુરુષોને આસક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં)
 જેમછે તેમ ભગવાનના અવતાર પણ શાસ્ત્ર સિ
 દ્ધ ક્રમથી રત્યાપ્ત પ્રિયલાંછન (રતિએ પમાએલ
 જે કામ તેનું લાંછન મત્સય ૧), કડિનતાવાસ
 (પીઠ કડાણ હોવાથી કડિનતાને રહેવાનું સ્થળ
 કન્ધપ એટલે કાચળો ૨) રસાલિંગિત (પૃથ્વી
 એ પોતાના ઉદ્ધાર કાળમાં આલિંગન કરાયેલ
 વરાહ ૩), મહાદૈત્યસ (મહાહનામના દૈત્યપુત્ર
 રપર પ્રીતિ રાખનાર નૃસિંહ ૪), કમાદુપચિત
 (પ્રથમ નાનકડું રૂપ દેખાડી પછી વધેલા વામન
 ૫), ભૂભૃદુરવાપહ (રાજાઓની મોટાઇને
 હણનાર પરસુરામ ૬), કોકસ્પર્ધિ (સીતાના
 વચોગથી આતુરપણાંને લીધે કામનાં ઉદ્દીપન
 વિભાવના રૂપ ચક્રવાક પક્ષીને શાપ દેનાર રામ
 ૭), ભોગભાક્ષ (અંગના વિરોધી મૌન ભોગ

ત્યાગાદિને ઉપજાવનારા બુદ્ધ ૯) અને ખલીના નમુખ (ધોડા ઉપર જેસી તેની વાઘ હાથમાં લઈ કળિયુગનો નાશ કરી યુગને પ્રવર્ત્તાવનારા કલ્કી ૧૦) છે.

આ શ્લોકમાં શાસ્ત્ર સિદ્ધ ક્રમથી ભગવ નના દશ અવતાર સ્ત્રીના સ્તનમાં શ્લેષથી વર્ણ વેલછે. માટે આ પણ લક્ષણાનુ સાર રતનાવળી અસંકારનું ઉદાહરણ થયું.

લીલાબ્જાનાં નયનયુગલદ્રાધિમાદત્તપત્રઃ

કુંભાવૈભૌકુચપારિકરઃ પૂર્વપ્રક્ષીચકાર॥

ભ્રૂવિભ્રાંતિર્મદનધનુષો વિભ્રમાનન્વવાદિ

દ્વઋજ્યોત્સ્નાશશધરરુચંદૂષયામાસયસ્યાઃ॥

કોઈ કવિ નાયકાનું વર્ણન કરેછેકે, જે નાયકાના જે નેત્રની દીર્ઘતાએ શ્યામ કમળને (વદાયગિરીની ચીડી આપેલછે, એટલે તેને અનુ

પચુકત ઠરાવેલછે. જેનાં સ્તનદ્વયે હસ્તિના કુંભ
સ્થળને પૂર્વપક્ષી ઠરાવેલછે, એટલે જેનાં સ્તનદ્વય
તેથી અધિક શોભેછે. જેના કટાક્ષ વિક્ષે પકામ
દેવના ધનુષના સ્ફુરાણુનો અનુવાદ કરેછે, એટ
લે તે સરખા શોભેછે અને જેના મુખની કાંતિ
ચંદ્રમાની કાંતિમાં દૂષણદેછે. એટલે તેથી અધિક
શોભેછે.

આ શ્લોકમાં પત્ર પ્રદાન આદિક બુધ
જનની રીતિથી પ્રસિદ્ધ ક્રમે કરીને સ્ત્રીના અવ
યવોમાં વર્ણવેલછે. તેથી આ રતનાવળી અલં
કારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૫ તદ્દુળ અલંકાર.

તદ્દુળઃસ્વગુણત્યાગાદન્યદીયગુણગ્રહઃ॥

પદ્મરાગાયતેનાસામૌક્તિકંતેધરત્વિષા॥

પોતાના ગુણનો ત્યાગ કરી બીજાના

ગુણનું ગ્રહણ કરવું તે તેદ્રાણ અલંકાર કહેવાયછે.
જેમકે, નાયક નાયકાને કહેછેજે, હે સુંદરી !
તારા ઝોષની કાંતિથી તારી નાસિકામા રહેલું
મોતી લાલ મણિ જેવું શોભેછે.

આ શ્લોકમાં મોતીએ પોતાના શ્વેત
ગુણ ત્યાગ કરીને ઝોષનો રાતો ગુણ ગ્રહણ
કર્યો એમ કહેલુંછે. તેથી આ તેદ્રાણ અલંકાર
રત્ન ઉદાહરણ થયું.

वीरत्वद्विपुरमणीपरिधातुंपल्लवानिसंसृज्या॥

नहरतिवनभुविनिजकररुहरुचिरवचितानिपां

दुपत्रधिया॥

કોઈ કવિ રાજનું વર્ણન કરેછે કે, હે
શૂરવીર રાજન્ ! તમારા રાત્રીની સ્ત્રીઓ ઘાઘ
રાના ગભાવથી પાંદડાંઓનો ઘાઘરો કરવા માટે
વનમાં પાંદડાંઓનો જ્યાં સ્પર્શ કરેછે ત્યાં નખ

ની કાંતિએ કરીતે તે પાદડાં શ્વેત થઈ જાય છે. તેથી આ સુકાઈ ગયેલાં પત્રછે એમ જાણી તેને લેતી નથી. અર્થાત નમ્ર રાગોછે.

આ શ્લોકમાં પત્ર પોતાના નીલ ગુણનો ત્યાગ કરી નખના શ્વેત ગુણને ગ્રહણ કરેછે, એમ કહેવાથી આ તદ્દુણ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૬ પૂર્વરૂપ અલંકાર.

પુનઃસ્વગુણસંપ્રાપ્તિઃપૂર્વરૂપમુદાહરણં॥

हरकंठांशुनीलोपिशेषस्त्वद्यशसासितः॥

પોતાના ગુણનો ત્યાગ કરીને પાછી પોતાના ગુણની પ્રાપ્તિ તે પૂર્વરૂપ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોઈ કવિ રાજને કહેછેજે, હે રાજન મહાદેવે પોતાના ગળામાં પહેરેલો શેષ પોતાના શ્યામ કંઠના કિરણોથી શ્યામ થઈ ગયેલ હતો તે પણ તારા યશથી પાછો શ્વેત

થઈ ગયેલછે.

આ શ્લોકમાં શેષ નાગ સ્વભાવથીજ
સ્વેત છતાં મહાદેવના કંઠના સંબંધથી શ્યામ
થઈ પાછો રાજના યશથી સ્વેત થયો જેમ
કોલેલ હોવાથી આપૂર્વરૂપનાં નામના અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

વિભિન્નવર્ણાગરુડાગ્રજેનસૂર્યસ્યરથ્યાઃ

પરિતઃસ્ફુરંત્યા॥

રત્નૈઃપુનર્યત્રરુચારુચંસ્વામાનિન્યિરેવંશક

રીરનીલૈ ॥

માઘ કાવ્યમાં આ ગિરનારના વર્ણનનો
શ્લોકછે કે, પ્રથમ ગરુડના મોઢા ભાઈ અર્જુન
ની રક્ત કાંતિથી રક્ત થઈ ગયેલા સૂર્યના ધ્વા
ડા જે ગિરનાર પર્વતમાં લીલા વાંસની દીશી
જેવા નીલમણિની કાંતિથી પાછા પોતાની સ્વા

આવિક નીલકાંતિને પામેછે.

આ શ્લોકમાં પણ પ્રથમ સ્વભાવથી નીલ રંગ વાળા સૂર્યના ધોડાછતાં અરુણની રક્ત કાંતિથી રક્ત થઈ પાછા ગિરનાર પર્યતમાં રહેલાં નીલ રત્નની કાંતિથી નીલ થયા જેમ કહેલું છે. તેથી આ પણ પૂર્વરૂપ નામના અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

પૂર્વાવસ્થાનુવૃત્તિશ્ચવિકૃતેસતિવસ્તુનિ॥

દીપેનિર્વાપિતેપ્યાસીત્કાંચીરત્નેર્મહમ્મહઃ॥

વસ્તુ ગયે સતે પણ તે વસ્તુના વખતની અવસ્થાની પાછી અનુદૃષ્ટિ (પાછું આવડું) તે પણ પૂર્વરૂપ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, સતેા ગને વખતે અવશ્ય ઉપયોગી દીપ હરી ગયે પણ નાયિકાની કટિમેખલામાં રહેલાં રત્નની કાંતિથી મોટું અજવાળું થયું.

આ શ્લોકમાં અજવાળું કરનાર દીપનો

અભાવ થયે પણ કટિ મેખલાનાં રત્નની કાંતિથી
અજવાળાંનો પાછો સર્જાવ (રહેવું) વાર્ણવાથી
લક્ષણ પ્રમાણે આ પૂર્વરૂપ અલંકારના ખીળ
ભેદનું ઉદાહરણ છે.

દ્વારં સ્વદ્ગ્નિભિરાદૃતં વહિરપિ પ્રાસ્તિન્નગં ડૉર્ગજૈ

સ્તઃકંચુકિભિઃ સ્ફુરન્મણિધરૈરધ્યાસિ

તામ્રમયઃ॥

આક્રાંતં મહિષીભિરેવ શયનં ત્વદ્વિદ્વિષાં મદિરે

રાજન્સૈવ ચિરં તનુ પ્રણયિની

શૂન્યે પિ રાજ્યસ્થિતિઃ॥

કોઈ કવિ રાજાને કહે છે કે, હે રાજા !
તે તારા શત્રુનાં મંદિર ઉપડ કરી નાખ્યાં તે
પણ તેમાં આગળ પ્રમાણે રાજાની સ્થિતિ દેખા
ય છે. કેમકે હમણાં પણ તેના મંદિરનાં દ્વાર
બહારની જમીન ખર્જી (ખર્જને ધારણ કરનાર

પુરૂષો અને ગેંડા) થી અને મદોન્મત્ત હાથીથી વીંટાએલછે, અંદરની જમીન પ્રકાશવાળા મણિ ને ધારણ કરનાર કંચુકી (નાંજર અને સર્પ) થી વીંટાએલછે અને તે મંદિરોમાં રહેલાં શય નસ્થળ મહિષીઓ (પટરાણીઓ અને અરણી આ પાડાની સ્ત્રીઓ) થી દબાયલાંછે.

આ શ્લોકમાં રાજ્ય સ્થિતિનાં સાધન પાયમાલ થયે પણ શ્લેષથી પાછી તેની તે સ્થિતિ વર્ણવેલીછે. તેથી આ પૂર્વ રૂપના બીજા ભેદનું ઉદાહરણ થયું.

૭૭ અતદ્ગુણ અલંકાર.

સંગતાન્યગુણાનંગીકારમાહુરતદ્ગુણે॥

ચિરંરાગિણિમચ્ચિતેનાહિતોપિનરજ્જસિ॥

પોતાસાથે સંબંધ પામેલા બીજા પદાર્થના ગુણનો અંગીકાર ન કરવો તે અતદ્ગુણ અલં

કાર કહેવાયછે. જેમકે, નાયિકા નાયકને કહેછેકે,
હે નાયક ! રાગ (પ્રીતિ અને રગ) વાળાં મારા
ચિત્તમાં ઘણા દિવસ તને રાખ્યો તો પણ તું
રાગવાળો થતો નથી.

આ શ્લોકમાં પોતાસાથે સંબંધ રાખનાર
રાગવાળાં નાયિકાના ચિત્તનો ગુણ નાયકે ગ્રહ
ણ ન કર્યો, એમવર્ણનછે તેથી આ અતદ્વગુણ
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

गङ्गा भोगैविहरतिमदैः पिच्छलेदिन्यजानां

वैरिस्त्रीणां नयन कमलेष्वंजनानि प्रमार्ष्टि॥

यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्ति कीर्ति

कीर्तिर्दિલુસ્ફुरति तदपि श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः॥

કોઈ કવિ નૃસિંહ નામના રાજાને કહેછે
કે, હે શ્રી નૃસિંહ ક્ષિતીંદ્ર ! તારી કીર્તિ દિગ્મ
જ્ઞેના મદજળથી રયામ થયેલા ગાંડસ્થળ ઉપર

રમાણ કરેછે અને તારા શત્રુની સ્ત્રીઓના નેત્ર
માં રહેલ કાન્નળને લુવેછે તો પણ સર્વ દિશા
ઓમાં ચંદ્રમાની કાંતિ સરખી ઘોળી દેખાયછે.

આ શ્લોકમાં કવિ સંપ્રદાયથી શ્વેત ગુણ
વાળી કીર્તિ એ શ્યામ પદાર્થનો સંબંધ કર્યો
તો પણ તેના ગુણને ગ્રહણ ન કર્યો એમ કહે
લુંછે, તેથી આ પણ અતદ્રુણ અલંકારનું ઉદા
હરણ થયું.

૭૮ અનુગુણ અલંકાર.

પ્રાક્સિદ્ધસ્વગુણોત્કર્ષોનુગુણઃપરસન્નિધેઃ॥

નીલોત્પલાનિદધતેકટાક્ષૈરતિનીલતાં॥

પરના સન્નિધાનથી એટલે આગળ રહે
વાથી પ્રથમથીજ રહેલા પોતાના ગુણનો ઉત્કર્ષ
જ્યાં વર્ણવાય ત્યાં અનુગુણ નામનો અલંકાર
થાયછે. જેમકે કાન ઉપર રહેલાં શ્યામ કમળ
કટાક્ષનાં સન્નિધાનથી અતિશ્યામ પણાને ધારણ

કરેછે.

આ શ્લોકમાં કમળમાં પ્રથમથીજ રહેલો
નીલગુણ કટાક્ષનાં સન્નિધાનથી અભિવૃદ્ધિ પામ્યો
એમ કહેલછે, તેથી આ અનુગુણ અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

કપિરપિચકાપિશાયન

મદમત્તોઽષ્ટાશ્ચિકેનસંદષ્ટઃ॥

અપિચપિશાચગ્રસ્તઃકિંબ્રૂમોવૈકૃતંતસ્ય॥

જે જાતથી વાનરછે, વળી મદ્યપાન કયુંછે,
ખીંછીએ કરડેલો અને પિશાચથી ગ્રસ્તછે. તેની
વિકૃતિનું શું વર્ણન કરવું !

આ શ્લોકમાં જાતિથીજ સ્વતઃ સિદ્ધ વિકૃતિ
ના મદ્યપાનાદિથી વાનરમાં ઉત્કર્ષ વર્ણવેલોછે.
તેથી આ અનુગુણ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૭૧ મીલિત અલંકાર.

મીલિતંયદિસાદૃશ્યાન્નદેશવનલક્ષ્યતે॥

રસોનાલક્ષિલાક્ષાયાશ્વરણેસહજારુણે॥

જ્યારે સદૃશ પાણાને લીધે જે પદાર્થનો ભેદ ન જાણાય ત્યારે મીલિત નામનો અલંકાર થાયછે. જેમકે, નાયિકાના સ્વભાવથીજ રક્ત ચરણમાં રક્ત કરવા ચોપડેલો લાખનો રસ દખાતો નથી.

આ શ્લોકમાં ચરણની અને લાક્ષા રસની રક્તતાના ભેદનો અભાવ વર્ણવેલોછે. તેથી આ મીલિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

મલ્લિકામાલ્યભારિણ્યઃસર્વાંગીણાર્દ્રચંદનાઃ॥
સૌમવલ્યોનલક્ષ્યંતેજ્યોત્સ્નાયામભિસારિકાઃ॥

ચાંદની રાત્રિમાં ચાલી જતી ચંચલ નય નાને ચર્ચિત ચંચનાદિકની ચમકથી કિંચિત પરખી ચતુર નર ચિત્તમાં વિચારેછેકે, મલ્લિકાના પુષ્પને ધારણ કરનારી, સર્વે અંગમાં શ્વેત ચંદનથી ચર્ચિત અને શ્વેત હીરનાં વસ્ત્રથી

વીંઝાયલી આ અભિસારિકા નાયિકાઓ ચંદ્રમા
ની કાંતેસાથે એક રૂપ થઇ જવાથી જુદરૂપે
દેખાતીઓ નથી.

આ શ્લોકમાં ચંદ્રમાની કાંતિ અને શ્વેત
અલંકારને ધારણ કરનારી અભિસારિકાઓને
શ્વેત ગુણની સમતાને લીધે ભેદનો અનિશ્ચય
વાર્ણવેગોછે. તેથી આ મીલિત અલંકારનું ઉદા
હરણ થયું.

૮૦ સામાન્ય અલંકાર.

સામાન્યંયદિસાદૃશ્યાદ્વિશેષોનોપલક્ષ્યતે॥

પદ્માકરપ્રવિષ્ટાનાંમુખંનાલક્ષિસુભ્રુવાં॥

જ્યારે સદૃશ પણાને લીધે પદ્માર્થમાં વિ
શેષ (ભેદ) ન જાણવામાં આવે ત્યારે સામાન્ય
અલંકાર થાયછે. જેમકે, પદ્મ સમૂહમાં પેઠેલી
સ્ત્રીઓનાં મુખ જુદાં જાણાતાં નથી.

આ શ્લોકમાં કમળ અને નાયિકાના મુખ

ની સમતાને લીધે તે બન્નેના ભેદ જણાતો
 નથી એમ કહેલું છે. તેથી આ સામાન્ય અલં
 કારનું ઉદાહરણ થયું.

રત્નસ્તંભેષુસંક્રાંતૈઃપ્રતિવિંશતૈર્વૃતઃ॥

લંકેશ્વરઃસભામધ્યેનજ્ઞાતોવાલિસૂનુના॥

રત્ન સ્તંભમાં પડેલાં સેકડો પોતાનાં
 પ્રતિ બિંબથી વીંટાયેલો રાવણ સભામાં અંગદ
 આ રાવણ છે એમ જોળખી શકાયો નહિ.

આ શ્લોકમાં બિંબ પ્રતિબિંબની સમતા
 ને લીધે બિંબરૂપ રાવણ જોળખી શકાયો નહિ
 એમ કહેલ છે આ સામાન્ય અલંકારનું ઉદાહ
 રણ થયું.

મીલિત અલંકારથી સામાન્ય અલંકારનો
 ભેદ એ છે કે, મીલિત અલંકારમાં એક સાથે
 બીજાના ભેદનું ન ભાસવું કહેલ છે. અને સા-
 માન્ય અલંકારમાં તો જુદુરૂપ ભાસતાં છતાંપણ

જુદો પાકનાર કોઈ વિશેષ દખાતો નથી એમ કહેવાય છે.

૮૧-૮૨ ઉન્મીલિતતથાવિશેષક અલંકાર.

ભેદૈશિષ્યયોઃસ્ફુર્તાવુન્મીલિતવિશેષકૌ૥

હિમાદ્રિત્વગ્રશોમગ્નસુરાઃશીતેનજાનતે૥

લક્ષિતાન્યુદિતેવંદ્રેપદ્માનિચમુખાનિચ૥

મીલિત અલંકારના ન્યાયથી બેદનેા અ નિશ્ચય થયે કોઈ કારણને લીધે ભેદ જાણાવા થી મીલિત પ્રતિદ્વંદ્વી (મીલિતથી ઉલટો) ઉ ન્મીલિત અલંકાર થાયછે તેમજ સામાન્ય અલં કારની પેઠે પ્રથમ વિશેષનું ન જાણાવું પ્રાપ્ત થયે કોઈ કારણને લીધે પછી વિશેષ જાણાય તે વિશેષક અલંકાર કહેવાયછે. તે બન્નેનાં ઉદા હરણુ અનુક્રમથી નીચે પ્રમાણે,—

તારા યશમાં કુમી ગયેલ હિમાલય પર્વ

તને દેવતાઓ શીતળતાથી જાણી શકે છે.

આ ઉદાહરણમાં મીલિતની રીતે યશ અને હિમાલય પર્વતનું મળવું વર્ણવી શીતળ તાથી હિમાલયના ભેદ ખતાવેલો છે. તેથી લક્ષણ પ્રમાણે આ ઉન્મીલિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

પ્રથમ એક રૂપ જાણાતાં કમળ અને નાયિકાના મુખનો ભેદ ચંદ્ર ઉગ્યે જાણાયો. કેમકે સૂર્ય પિકાસી કમળ ચંદ્ર ઉગ્યે સંકોચાઈ જાય છે.

આ ઉદાહરણમાં સાદૃશ્ય ગુણથી એક રૂપ લાગતાં જુદાં જુદાં મુખ અને કમળનો ભેદ ચંદ્રઉગ્યે કમળ સંકોચાવાથી ખતાવેલો છે. તેથી આ વિશેષક અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

નૃત્યદ્વર્ગાદૃહાસપ્રચુરસહચરૈસ્તાવકીનૈર્યશોભિ

ર્ધાવલ્યંનીયમાનેત્રિજગતિપરિતઃ

શ્રીનૃસિંહસિત્તિદ્રા||

નેદ્યગ્યદેષનાભીકમલપરિમલપ્રૌદિ

માસાદયિષ્ય

દેવાનાંનાભવિષ્યત્કથમપિકમલા

કામુકસ્યાવબોધઃ||

કોઈ કવિ કહેછેકે, હે નૃસિંહ નામના
રાજેન્દ્ર! નૃત્ય કરતા શંકરના અદ્વહાસ સદશ
તારા યશથી ત્રણ જગત ધવલ (ધોળાં) કરાણું
તે વખતે ધવલ થઈ ગયેલ કમલા કાંત (નારા
યણ) જે પોતાનાં નાભિસ્થળમાં કમળની સુગં
ધીને ધારણ ન કરત તો દેવતાઓ તેને આળ
ખી ન શકત.

આ શ્લોકમાં નૃસિંહ રાજના યશથી
ધવલ થયેલ ત્રણ જગતમાં ધોળા થઈને મળી
ગયેલ શ્યામ મૂર્તિ નારાયણ નાભિ કમળન

સુગંધીથીજ દેવતાઓએ જીદા કરી ઓળખાયા
એમ કહેલું છે. તેથી આ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
ઉન્મીલિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

કાકઃકૃણઃપિકઃકૃણઃકોભેદઃપિકકાકયોઃ॥
વસંતસમયેપ્રાસેકાકઃકાકઃપિકઃપિકઃ॥

કાક (કાગડો) અને કોકિલ કાળા રંગથી
સરખા છે તે બન્નેમાં કોઈ જાતનો વર્ણથી ભેદ
જાણાતો નથી. પણ જ્યારે વસંતઋતુ પ્રાપ્ત
થાય ત્યારે કોકિલનો મધુરસ્વર હોવાથી કાગડો
કાગડા રૂપે અને કોકિલ કોકિલરૂપે ઓળખાય છે.

આ શ્લોકમાં કાળા રંગથી સરખા વ્યક્તિ
થી જીદા કાક ને કોકિલનો ભેદ વસંતને વખતે
જાણાય છે. એમ કહેલું તેથી આ વિશેષક અલ
કારનું ઉદાહરણ થયું.

વારાણસીવાસવતાંજનાનાંસાધારણેશંકર
લાંછનેપિ॥

પાર્થપ્રહારવ્રણમુક્તમાંગપ્રાચીનમીશંપ્રકટી
કરોતિ॥

કાશીમાં રહેનાર મનુષ્યોને મરાણ સમય
માં શંકરનું રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ત્રિલોચન
ત્વાદિ ચંદ્રશેખર ત્વાદિ શંકરનાં ચિન્હ સર્વને
સમાન હોયછે. તોપણ અજ્ઞાનના પ્રહારથી ખા
ડાવાળું મસ્તક જુના શંકરને જુદા પાડેછે.

આ પ્રકારે શંકરનાં ચિન્હથી પ્રથમ
સમજા દેખાતા સર્વ શંકર રૂપ માણસોથી ખાડા
વાળું મસ્તક જુના શંકરને જુદા પાડેછે એમ
ભેદ વાર્ણવેલોછે તેથી આ પાણુ વિશેષક અલં
કારનું ઉદાહરણ થયું.

૮૩ ઉત્તર અલંકાર.

કિંચિદાકૂતસહિતસ્યાદ્ગુહોત્તરમુત્તર૥

યત્રાસૌવેતસીપાંથતત્રેયંસુતરાસરિત્ત૥

કાંઈક ગૂઢ અભિપ્રાયવાળો જવાબ દેવો તે ઉત્તર નામનો અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોઈ વટેમાર્ગુએ નહીંએ નાવાઘોવા આવેલી ઓરત ને નહીં ઉતરવાનો આરો પૂછ્યો ત્યારે તેમાં કામનાવાળી થયેલ નાયિકા કહેછેકે, હે વટેમાર્ગુ ! જે સ્થાનકે આ નેતરનો નિકુંજ રહેલોછે ત્યાં થી આ નહીં તરવી સહેલીછે.

આ શ્લોકમાં જે ઓરતે ઉત્તર આપ્યો તેમાં એવો અભિપ્રાય રહેલોછેકે. કોઈની નજર ન પડે એવાં આ સ્થળમાં મારી સાથે રમાણું કરીને પછી નહીં ઉતરી જા તેથી આ લક્ષણ મનાણું ઉત્તર અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्रायेनाकिंचित्पांथविद्यते॥

पयोधरोन्नतिदृष्ट्वावस्तुमिच्छसिचेद्दस॥

બીછાનાની યાચના કરનાર વટેમાર્ગુ પ્રત્યે આ ઓરતની ઉક્તિછેકે, હે સુસાહર ! પ્રતર

આય (ઘણા પાણાવાળું અને બે ખબરાં મનુ
હ્યાવાળું) આ ગામમાં કાંઈ પણ (આઢવા
પાથરાનાં અને આપણા બેના સમાગમ ને
અટકાવનારું) નથી. માટે પચાધર (મેઘ અને
મારા સ્તન) નું હંચાપણું જોઈને આહીં રાત
રહેવાની ઈચ્છા કરતો હોતો જલે રહે.

આ શ્લોકમાં વટેમાર્ગે પ્રત્યે આરતે આ
પેલો ઉત્તર પોતાને તે સાથે સંભોગ સુખ લેવાના
અભિપ્રાયવાળો છે. તેથી આ ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. આ ઉદાહરણમાં ફક્ત
ઉત્તર જ દાખલ કરેલ પ્રશ્ન ઉપરથી લેવાય છે.
હવે જે ઉદાહરણમાં પ્રશ્ન પણ દાખલ કરેલ છે
તે નીચે પ્રમાણે,—

કુશલંતસ્યાજીવતિકુશલંપૃચ્છામિજીવતી

ત્યુક્તો॥

પુનરપિતદેવકથયસિદ્ધતાનુકથયામિયા

શ્વસિતિ॥

પ્રથમ ઈર્ષ્યાથી ભાન કરીને પછી તાપ પામેલી નાયિકાની પોતા પાસે આવેલી સખી પ્રત્યે નાયકનું આ પ્રશ્નછે. કે, હે સખી! તે નાયકા કુશળ છે? ત્યારે સખી ઉત્તર આપે છે કે, તે નાયકા જીવે છે. સખીએ જીવે છે એ વા જવાબ આપ્યો તેમાં એવો અભિપ્રાય રહે લાગે છે જ્યાં સૂધી તે જીવે છે ત્યાં સૂધી તમ વિના તેનું કુશળ ક્યાંથી હોય? ત્યાં નાયકે જાણ્યું કે મેં પૂછ્યું બીજું અને સખીએ જવાબ બીજો આપ્યો એમ જાણીને નાયક ફરીથી કહે છે કે, હું જીવવાનું પૂછતો નથી હું તો તેનું કુશળ પૂછું છું તે કહે. તમે જે પૂછ્યું તેના જવાબ મેં તે જીવે છે એમ કહેવાથી આપેલો છે એમ ફરીથી સખીએ કહ્યું. આવું સખીનું કહેવું સાંભળીને તેના અભિપ્રાય ખુલ્લો કરવા માટે નાયકે સખીને કહ્યું કે, વળી એનું એ કહે

છે ? ત્યારે સખી પોતે આપેલ ઉત્તરનો અભિ
પ્રાય નાયકને કહેછેકે, જ્યારે હું તમ પાસે
આવી ત્યારે તે શ્વાસ લેતી હતી તેને હું મરી
ગઈ એમ કેમ કહું ? આમ સખીના કહેવાનો
અભિપ્રાય એછેકે જ્યારે તે નાયિકા મરાણ પામે
ત્યારે તમારા સમાગમ વિના કુશળનો અનુભવ
કરે એમછે. માટે તમે ત્યાં જલદી પધારો. એ
રહસ્ય નાવકને સખીએ આ પ્રસંગમાં સૂચવે
લછે.

આ શ્લોકમાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર બેય કહે
લાછે. અને ઉત્તરમાં અભિપ્રાય પણ રહેલોછે.
તેથી આ નિબંધ પ્રશ્ન ઉત્તર અલંકારનું ઉદા
હરણ થયું.

પ્રશ્નોત્તરાંતરાભિન્નમુત્તરંચિત્રમુચ્યતે॥

કેદારપોષણરતાઃકેલેટાઃકિંચલંબયઃ॥

પ્રશ્નથી નહિ જુદો તથા આપેલા ઉત્ત

રથી નહિ જુદા ઉત્તર આપવાથી ચિત્ર નામનો અલંકાર થાયછે. જેમકે, સીના પોષણ માત્રમાં આસક્તિ વાળા કોણછે ? આ પ્રશ્ન વાક્ય (કેદારપોષણરતા :)માંથીજ ઉત્તર નિકળેછે કે, કેદાર (ક્યારા) નું પોષણ કરનાર ખેડુત લોકો.

આ પ્રશ્નથી અભિન્ન ઉત્તર થવાથી ચિત્ર અલંકાર થયો. હવે ઉત્તરાંતરા ભિન્ન ઉત્તરવાળા (ચિત્ર અલંકારનું) ઉદાહરણ છેલ્લા પાદથી ખતાવેલુંછે તે નીચે પ્રમાણે,—

આકાશમાં ફરનાર કોણછે ? અને ચંચલ શું છે ? એવાં બે પ્રશ્નનો ઉત્તર વચ્ચે એમ આપેલછે. તેનો અર્થ પક્ષી અને અવસ્થા એ રીતે ક્રમથી થાયછે. તેથી આ ઉત્તરાંતરા ભિન્ન એટલે ખીન્ન ઉત્તરથી નહિ જુદા ઉત્તર વાળા ચિત્ર અલંકારનું આ ઉદાહરણ થયું.

૮૪ સૂક્ષ્મ અલંકાર.

સૂક્ષ્મંપરાશયાભિજ્ઞેતરસાકૂતચેષ્ટિતાં॥

મયિપશ્યતિસાકેશૈઃસીમંતમણિમાવૃણોત્ત્વ૥

આગલાના અભિપ્રાયને જાણનારની તે વિષે ઉત્સાહથી જે કંઈ ચેષ્ટા તે સૂક્ષ્મ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોઈ પુરુષ પોતાના મિત્રને કહેછેકે, મળવા માટે સંકેતનો વખત પૂછવાની ઇચ્છાથી મેં તે નાયકા સામું જોયું ત્યાં તેણે પોતાના કેશવતી સેંથામાં રહેલો મણિ ઢાંકી લીધો. તેથી તેણે એમ સૂચવ્યું કે, સૂર્ય અસ્ત થયે ઠરાવેલ સંકેત સ્થળમાં મળવા આવવું.

આ શ્લોકમાં નાયકના અંતઃ કરણનો અભિપ્રાય જાણીને નાયિકાએ તેની મણિ ઢાંકવા રૂપ ચેષ્ટાથી સમાગમનો વખત ખતાવેલો છે. તેથી આ સૂક્ષ્મ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

સંકેતકાલમનસંવિટંજ્ઞાત્વાવિદગ્ધયા॥

આસીન્નેતાર્પિતાકૂતંલીલાપદ્મંનિમીલિતં॥

સંકેતના વખતને જાણવાની ઇચ્છાવાળા
જનર પુરુષને જોઈ સુઘડ નાયિકાએ આંખને
ઉલાળો કરી ખુશીને વાસ્તે હાથમાં રાખેલું
કમળ ખીડ્યું. તેથી જનર નાચકને એમ સૂચવ્યું
કે, કમળના સંક્રોચને વખતે એટલે રાત્રિ સમયે
તું આવજે.

આ શ્લોકમાં પણ જનર નાયકને અભિ
પ્રાય જાણીને નાયિકાએ સંકેત સૂચનાની ક્રિયા
કરી એમ કહેલું છે. તેથી આ સૂક્ષ્મ અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

૮૫ પિહિત અલંકાર.

પિહિતંપરવૃત્તાંતજ્ઞાતુઃસાકૃતચેષ્ટિતં॥

પ્રિયેઘૃહાગતેપ્રાતઃકાંતાતલ્પમકલ્પયત્ત્વં॥

પર વૃત્તાંતને જાણનારની તે જાણેલ
વૃત્તાંતને સૂચવનારી એટલા કરવી તે પિહિત
અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, પતિ પ્રાતઃ કાળે

પધાર્યા ત્યારે સુઘડ નાચિકાએ રાચ્યા સર્જ કરી
તેથી એમ સૂચવ્યું કે, વમે મારી શોક સાથે
આખી રાત્રિ રમાણ કરીને થાકી રહેલાછો.

આ શ્લોકમાં નાયકનું વૃત્તાંત જાણીને
જાણેલ વૃત્તાંતની સૂચના આપનારી રાચ્યા સર્જ
કરવા રૂપ નાચિકાએ ક્રિયા કરી એમ કહેલું છે
તેથી લક્ષણ પ્રમાણે આ પિહિત અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

वक्रस्पंदिखेदविंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वाभिन्नकुंकुमंका

पिकंठे॥

पुंस्त्वंतन्व्याव्यंजयंतीवयस्यासित्वापाणौ

खड्गरेखांलिलैख॥

મોઢા ઉપરથી ચાલેલા પરસેવાના પ્રવાહ
થી પલંગેલું કુંકુમ નાચિકાના કંઠ સ્થળમાં જો
ઈ કોઈ મખીએ તે નાચિકાનું પુરૂષપાણું ખતા

વવા તેના હાથમાં ખર્જૂનું ચિત્ર ચીતર્યું.

આ શ્લોકમાં ખરસેવાથી પ્રસિદ્ધ થયેલી વિપરીત રત્નિમાં પુરૂષ પ્રમાણે નાયિકાની ચેષ્ટાને સૂચવવા તેના હાથમાં સખીએ ખર્જૂનું ચિત્ર ચીતર્યું એમ કહેલું છે, તથા આ પિહિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૮૬ વ્યાજોક્તિ અલંકાર.

વ્યાજોક્તિરન્યહેતૂત્ત્વયાયદાકારસ્યગોપનં॥

સસ્વિપદ્યગૃહારામપરાગૈરસ્મિધૂસરા॥

ખીન્નું કારણ ખતાવીને પોતાના આકારને જે ઠાંકવો તે વ્યાજોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, પ્રિય પર પુરૂષ પાદરમાં મળ્યે પૃથ્વી પર પોતાનો પરમાર્થ પૂરો કરવાથી ધૂળથી ધૂસરિત શરીરવાળી ન્ધયકા પોતે કરેલું કામ ગોપવશ સખીને કહે છે કે, હે સખી! ઘરના બગીચામાં રહેલાં પુષ્પના પરાગ (રંગ) થી હું

ધૂસરી થયેલી છું.

આ શ્લોકમાં પોતાની આકૃતિનું ઓપન કરવા સારૂ ધૂસર થવાનું કારણ બગીચાના પુષ્પના પરાગ બતાવ્યા, તેથી આ લક્ષણ પ્રમાણે વ્યાન્નકિત અલંકારનું ઉદાહરણ છે.

કસ્યવાનભવેદ્દોષઃપ્રિયાયાઃસવ્રણેધરે॥

સમૃંગંપદ્મમાઘ્રાસીર્વારિતાપિમયાધુના॥

રાખેલા પતિએ ચુંબન કરી ખંડિત અધર વાળી કરેલી નાર્યિકા પાસે આવતા તેના પતિ ને જોઈને ન જોયેલો હોય એવો તેને ભાવ બતાવી સખી નાચિકાને કહેછોકે, પોતાની સ્ત્રીના દાંતના ડાઘવાળો હોઠ જોઈ કયા પુરૂષને રીસ ન ચડે ? મેં તુંને ના પાડી હતી તોપણ હમાણાંજ ભ્રમરાવાળું કમળ તેં સુંઘ્યું. જ્યથી ભ્રમરે દંતક્ષતની ભ્રાંતિ ઉપજાવનારો ક્ષત કરે લોછે. અરીજામાં મોઢું જો.

આ શ્લોકમાં રાખેલ પતિના કરેલ હોઠ ઉપર દાંતના ઢાઘનો હેતુ ભ્રમરનો કરડ ખતાવી ખરી આકૃતિનું ગોપન કર્યું. તથા આ અણુ વ્યાજ્ઞેકિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૮૭ ગૂઢોક્તિ અલંકાર.

ગૂઢોક્તિરન્યોદ્દેશ્યંચેદ્યદન્યંપ્રતિકથ્યતે॥

વૃષાપેહિપરક્ષેત્રાદાયાતિક્ષેત્રરક્ષકઃ॥

જે બીજને કહેવાનું વાક્ય છે તે બીજ યાસે કહેવાય તે ગૂઢોક્તિ અલંકાર થાય છે. જેમકે, હે બીજ ! તું પારકા ખેતરમાં ખાવા પેઠા છું હવે તેને મૂકીને ભાગીજી કેમકે આ ખેતરનો રખવાળ ચાલ્યો આવે છે.

આ શ્લોકમાં કોઈની સ્ત્રીને ભોગવનારા કામી પુરૂષ પ્રત્યે કહેવા લાયક પારકા ખેતરમાં ચરનારા સુસ્માંઠને કહેલું છે. તથા અકપ્પાદેગતિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

નાયોમેવિપર્ણિગતોનગણયત્યેષાસપત્નીચિમાં
 ત્યક્તવામામિહપુષ્પિણીતિગુરવઃપ્રાપ્તાગૃહા
 ધ્યંતરં॥

શર્યામાત્રસહાયિર્નિર્પરિજનઃશ્રાંતોનમાંસેવતે
 સ્વામિન્નાગમલાલનીયરજનીંલક્ષ્મીપતેરક્ષમાં॥

કોઈ સ્ત્રી કહેછે કે, મારો પતિ બજારે
 ગયોછે, આ મારી શોક મને ગણકારતી નથી,
 મને રજસ્વલા બાળી સાથે સસરો વિગેરે ગુરૂ
 જન ઘરમાં પેસી ગયાંછે અને દિવસના કામ
 કરીને થાકી ગયેલ સખી જન સેવા કરવા આ
 વેલ નથી. માટે આગમ (વેદ અને આવૃત્ત)
 થી સ્તુતે કરવા લાયક હે લક્ષ્મી પતિ સ્વામી!
 (નારાયણ અને એવા નામનો જન) શર્યામાં
 એકલી અકળાતી મને બાળીને મારી રક્ષા કરો.
 આ શ્લોકમાં લક્ષ્મી પતિનું (રાખેલ
 પતિનું) આગમન ધચ્છનારી નાયિકાએ પોતાના

ધરમાં દુર રહેલાં મનુષ્યને છેતરવા સારૂં ભ્રમવા
નની પ્રાર્થનાનો ભાવ બતાવેલો છે. તેથી આ
પણ ગૂઢોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું,

૮૮ વિવૃતોક્તિ અલંકાર.

વિવૃતોક્તિઃશ્લિષ્ટગુપ્તકવિનાવિષ્કૃતંયદિ॥

વૃષાપેદિપરક્ષેત્રાદિતિવાકિસસૂચનં॥

શ્લેષાદિથી ઢાંકેલી બાબત કવિ પ્રસિદ્ધ કરે
ત્યારે તે વિવૃતોક્તિ નામનો અલંકાર થાય છે.
જેમકે, કવિ કહે છે જે, હે બળદ ! પારકા ખેત
રથી ભાગીજા, એમજે કહેલું છે તે સૂચનાવાળું
છે. એટલે પારકી સ્ત્રીને ભોગવનાર કામી પુરુ
ષને સમજાવવાને માટે છે.

આ શ્લોકમાં ગૂઢ અભિપ્રાય ખુલ્લો કર
વાથી આ વિવૃતોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

વત્સેમાગાવિષાદંશ્વસનમુરુજવંસંત્યજોર્ધ્વ

પટ્ટતં

કંપઃકોવાગુરુસ્તેકિમિહબલભિદાજૃંભિતેના
ત્રયાહિ॥

પત્યારવ્યાનંસુરાણામિતિભયશમનચ્છન્ના
કારાયિત્વૌ

યસ્મૈલક્ષ્મીમદાદ્વઃસદહતુદુરિતંમંથમુગ્ધઃ
પયોધિઃ॥

હે લક્ષ્મી ! વિષાદ (ખેદ અને શંકર) ને
મ પામ અને મોટા વેગથી ઉંચા ચાલનારા
શ્વસન (શ્વાસો શ્વાસ અને પવન) તો ત્યાગ
કર. આ ગુરુ (મોટો અને બૃહસ્પતિ) કંપ (થર
થરાટી અને વણ) ને તું શાને માટે ધારે છે ?
અને બલભત (નિર્બળતાને બતાવનાર અને
ધંદ્ર) જૃંભિત (બગાસાં અને વૃદ્ધિ પામેલ)
સાથે તું શું કામ સંબંધ રાખે છે. આંહી (આ

સ્થળે અને શ્રી કૃષ્ણ પાસે)જા. એ રીતે લક્ષ્મી
ના ભયની નિવૃત્તિના મિષથી ઉપર કહેલા દેવ
તાઓની મના કરીને મંથનથી મુગ્ધ અવસ્થા
ને ભોગવવા વાળા સમુદ્રે જને લક્ષ્મી આપી
તે શ્રી કૃષ્ણ તમારાં પાપને ખાળી ભસ્મ કરે.

આ શ્લોકમાં પરને છેતરવા માટે છાની
ખાખત જાહેર કરેલી છે. તેથી આ વિવૃત્તોક્તિ
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. હવે લક્ષ્મીએ કરીને
છાની ચીજને છતી કરવાનું ઉદાહરણ નીચે
મમાણે,—

દૃષ્ટ્યાકેશવગોપરાગહતયાર્કિચિન્નદૃષ્ટમંયા

તેનેહસ્વલિતાસ્મિનાથપતિતાંકિન્નામ

નાલંબસે૥

એકસ્ત્વંવિષમેષુલિન્નમનસાંસર્વાબલાનાંગતિ

ર્ગોપ્યૈવંગદિતઃસલેશમવતાદ્ગોષ્ઠેહરિર્વશ્ચિરં॥

ગોપી શ્રી કૃષ્ણને કહેછે કે, હે શ્રી કૃષ્ણ !
 ગોપરાગ હૃત (ગાયત્રી ખરીની રજથી હાણાચે
 લ અને ગોપ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલ શ્રી કૃષ્ણ
 ઉપર પ્રીતિથી હાણાચેલ) દષ્ટિથી મેં કાંઈ ન
 જોઈું તેથી આ વખતે હું સ્ખલન (પતન અને
 પતિવ્રતા સ્ત્રીની મર્યાદાનો ભંગ) ને પામીછું.
 માટે હે નાથ ! તમે પતિતા (પડેલી અને પ
 તિ ભાવ)ને કેમ આશ્રય દેતા નથી ? વિષમેષુ
 (સંકટમાં અને કામદેવ)થી ખેદ પામેલ સર્વા
 બ્રહ્માનાં (બળહીન સર્વ સ્ત્રીઓની) તમે ગતિ
 છો. એ પ્રમાણે પોતાના અભિપ્રાયના સૂચન
 પૂર્વક ગોંદરામાં ગોપીએ પ્રાર્થના કરાણા હરિ
 ઘણા દિવસ તમારી રક્ષા કરો.

આ શ્લોકમાં ગોપીએ વર્ણવેલો ગુપ્ત
 અભિપ્રાય કવિએ સક્ષેપ એવા પદથી પ્રગટ કરે
 લોછે. તેથી આ વિવૃત્તોક્તિ નામના અલંકાર
 નું ઉદાહરણ થયું.

અ! ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં શબ્દની શક્તિ
 શ્રી ગુપ્ત અભિપ્રાયની પ્રગટતા વર્ણવેલી છે હવે
 અર્થની શક્તિથી ગુપ્ત અભિપ્રાયની પ્રગટતાનું
 ઉદાહરણ નીચે મુજબ,—

गच्छाम्यच्युतदर्शनेनभवतःकावृत्तिरुत्पद्यते
 किंचैवंविजनस्थयोर्हतजनःसंभावयत्यन्यथा॥
 इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसा
 माश्लेष्यन्पुलकोत्करांचिततनुर्गोपींहरिः
 पातुवः॥

જોખી કહેછે કે, હે અચ્યુત ! (શ્રી કૃષ્ણ
 અને મારે વાસ્તે ચૂક ન કરનાર) હું જાઉં છું.
 તમારા દર્શન માત્રથી શું વૃત્તિ થવાની છે ?
 અને વળી આવી રીતે એકાંતમાં ઉભેલાં આપ
 જા એને દેખીને માણસ અવજો વિચાર કરેછે,
 ઉપર કહ્યા પ્રમાણે આવી રીતે આ મંત્રણ અ
 ચ્યુત ઇત્યાદિ પૂર્વાર્કની રચનાથી આપણું અહીં

ઉભયું બૃથાછે એમ સૂચવી યે હોંસ થઈ ગયેલી
જોપીને આલિંગન કરીને રોમાંચિત શરીરવાળા
થયેલ હરિ તમારી રક્ષા કરો.

આ શ્લોકમાં હે અચ્યુત ! હું જાઉં છું.
ઈત્યાદિ આ મંત્રણ પૂર્વક ભાષણથી હું તમારી
સાથે રમણ કરવા આવેલી હતી એમ સૂચવે
લો અર્થ ત્રીજા પાદથી પ્રગટ કરેલો છે. તેથી આ
અર્થ શક્તિવાળા ગુપ્ત પદાર્થની પ્રગટતા વાળા
વિવૃત્તોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

આ ઉપર લખેલાં સઘળાં ઉદાહરણો કવિ
એ વર્ણવેલ વક્તાના ગુપ્ત અભિપ્રાયની પ્રગટ
તા વાળાં લખ્યાં. હવે કવિએ છાની રાખેલ
બાબતની પ્રગટતા વાળું વિવૃત્તોક્તિ અલંકારનું
ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

સુન્નત્વંકુપિતેત્યપાસ્તમશનંત્યક્ષાઃ

કથાયોષિતાં

દૂરાદેવવિવર્જિતાઃસુરભયઃસ્રગંધધૂપાદયઃ॥
 કોપંરાગિણિમુંચમય્યવનતેદૃષ્ટેપ્રસીદાધુના
 સત્યંત્વદ્વિરહાદ્ભવંતિદાયિતેસર્વામમાંઘાદિશઃ॥

કોઈ કવિની આંખ દુખવા ઉઠીછે ત્યારે
 તે દષ્ટિને કહેછેકે, સારી ભમર વાળી, દુખાવાથી
 અને રોગથી રાતી થયેલી અને નીચી નમેલી
 હે દષ્ટિ ! તું જ્યાંથી વિકાર વાળી થયેલીછે
 ત્યાંથી મેં ખાન પાન, સ્ત્રીઓની વાત, સુગંધી
 વાળી પુષ્પની માળાઓ અને ધૂપાદિક જોયો
 સુખનાં સાધનોછે તેઓને છોડી આપેલાંછે.
 માટે હે સર્વ અવયવો કરતાં અતિપ્રિય દષ્ટિ !
 હવે તું વિકાર છોડ અને મારા ઉપર પ્રસન્નથા
 અને ખડું કહું છુંકે તારા (વચોગથી મને સર્વ
 દિશાઓ આંધળી લાગેછે.

આ પ્રગટ અર્થ કહેવા વખતે કવિએ પોતા
 ની પ્રૌઢતા પ્રગટ કરવાને આશ્લોકની અંદર માન

પતી નાયકને મનાવનાર નાયકના વ્યવહાર ખીટ
 જે ગૂઢ અર્થ સમાવેલો છે તે આ પ્રમાણે,—
 નાયક કહેછેજે. સારી ભમરવાળી હે દયિતા !
 જ્યાંથી તું કોપીછો ત્યાંથી મેં ખાનપાન, ખી
 છ સ્ત્રીઓની વાત, સુગંધવાળી પુષ્પની માળા
 ઝો અને ધૂપાદિક જેઓ સુખનાં સાધનો છે
 તેનો ત્યાગ કર્યો છે. તારી ઉપર પ્રીતિવાળો અ
 ને તારી નજરે આવી તારા પગમાં પડેલ એવા
 મારા ઉપર મેહેરબાની કરી કોપનો ત્યાગ કર
 કેમકે તારા વિયોગથી મને સર્વ દિશાઓ આંધ
 ણી લાગે છે.

આ શ્લોકમાં કવિએ ગૂઢ રાખેલી બાબ
 ત શ્લોકમાં રહેલું દૃષ્ટે એવું પદ સપ્તમ્યંત
 માનીને બ્યાખ્યાન કરીએ એટલે પ્રગટ થઈ
 શકે છે. તેથી આ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વિવૃત્તો
 કિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૮૯ યુક્તિ અલંકાર.

યુક્તિઃપરાતિસંધાનંક્રિયયામર્મગુપ્તયૌ॥

ત્વાંમાલિલ્લંતીદૃષ્ટ્વાન્યધનુઃપૌષ્પંકરેલિલ્લત્તા॥

ખોતાના મર્મનું ગોપન કરવા માટે ક્રિયાથી પરનું જે પ્રતારણ કરવું (છેતરવું) તે યુક્તિ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, નાયકાની દૂતી નાયકને કહેછેજે, તારું ચિત્ર કહાડતી તે નાયકા તે વખત આવતા બીજા પુરુષને દેખીને ચિત્રેલ તારા ચિત્રના હાથમાં પુષ્પનું ધનુષ ચિતર્યું.

આ શ્લોકમાં પુષ્પનું ધનુષ ચિતરવારૂપ ક્રિયાથી મેં તે કામદેવનું ચિત્ર કહાડ્યું જેમ આવતા પુરુષને ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરીને ખોતાના તે નાયક ઉપર જે અનુરાગછે તેના ગોપનથી પર વંચન વર્ણવેલુંછે. તેથી આ યુક્તિ નામના અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

દંપત્યોર્નિશિજલ્પતોર્ગૃહશુકેનાકર્ણિતંયદ્વચ

સ્તત્પ્રાતર્ગુરુસન્નિધૌનિગદતસ્તસ્યાતિમાત્રંવઘૂઃ
 કર્ણાલંબિતપદ્મરાગશકલંવિન્યસ્યચંચૂપુટે
 વ્રીહાર્ત્તાવિદધાતિદાદિમફલવ્યાજેન
 વાગ્વંધનં॥

રાત્રિમાં સંભોગ સમયે નાયિકા નાયકનું
 પરસ્પર ભાષણ જે ઘરના પોપટે સાંભળેલું હ
 તું તે પ્રાતઃકાળે તેના ગુરૂનન પાસે તેણે કહેવા
 પ્રારંભ્યું તે વખત તે સાંભળી લજ્જા પામેલ
 વઘૂએ પોતાના કાન ઉપર રહેલ રાતા મણિનું
 નંગ તેની ચાંચમાં આપી દાડિમના દાણાના
 મિષથી તેને બોલતો બંધ પાડ્યો.

આ શ્લોકમાં પોપટની વાણી બંધ કરીને
 તેના મુખથી પોતાના રહસ્યની વાતને સાંભળ
 વાની ઈચ્છાવાળાં ગુરૂનનનું વચન કરેલું છે. તે
 થી આ પાણુ યુક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.
 વ્યાજ્ઞેકિતમાં બોલવાથી ગોપન કહેલું છે. યુક્ત

અલંકારમાં ક્રિયાથી તે કહેલું છે. એટલો આ
એ અલંકારમાં તફાવત છે. બાકી સર્વ પ્રકારની
સમતાનું છે.

૧૦ લોકોક્તિ અલંકાર.

લોકપ્રવાદાનુકૃતિર્લોકોક્તિરિતિભણ્યતે॥

સહસ્વકતિચિન્માસાન્મીલયિત્વાવિલોચને॥

લોકમાં ચાલતા રીવાજનું અનુકરણ કરવું
તે લોકોક્તિ અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, વિરહિ
ણીને વિલાપ સાંભળી વહાલપ રાખનારી વય
સ્થા (સખી) તેને કહે છે કે, હે સખી ! આંખો
મીંચીને થોડા ઘણા મહિના વિરહ દુઃખને
સહન કરી શે.

આ શ્લોકમાં લોકોક્તિ સ્પષ્ટ છે.

નામૈવતેવરદવાંછિતદાતૃભાવંવ્યારવ્યાત્યતોન

વહ્સેવરદાનમુદ્ગાં॥

વિશ્વપ્રસિદ્ધતરવિપ્રકુલપ્રસૂતેર્યજ્ઞોપવીતવહનંદિ
નચલ્વપેક્ષ્યં॥

હે વરદ ! તમારું નામજ ભક્તના ઇચ્છિત
મનોરથને દેનારપણું કહેછે. તેથી ખીજ દેવની
પેઠે તમે તંત્ર ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ વરદ નામની મુ-
દ્રાને ધારણ કરતા નથી. કેમકે જગતમાં પ્ર.સેદ્ધ
પ્રાદ્ધાણના ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાની
જનોઈ તપાસવાની જરૂર નથી.

આ શ્લોકમાં ઉત્તરાર્ધ લોકના અનુકરણને
કહેછે. તેથી આ પણ લોકોક્તિ અલંકારનું ઉદા-
હરણ થયું.

૯૧ છેકોક્તિ અલંકાર.

છેકોક્તિર્યદિલોકોક્તિઃસ્વાદર્થાતરગર્ભિણી॥

ભુજંગવજ્રાનીતેભુજંગચરણંસખે॥

ઉપર કહેલી લોકોક્તિ ખીજ અર્થથી ગર્ભિ

ત હોય તો તે છેકોકિત અલંકાર કહેવાયછે. જે
મકે, કોઈ પુરૂષે કોઈનું વૃત્તાંત કોઈને પૂછ્યું
ત્યારે તે પોતાની નજીક ઉભેલા અન્ય પુરૂષ
સામી આંગળી ચીંચીને કહેછેકે, તારા પૂછેલ
વૃત્તાંતને આ ખરી રીતથી જાણેછે એમ કહેવા
વાળો કહેછેકે, હે મિત્ર ! સર્પનાં પગલાંને સર્પ
જ જાણેછે.

આ શ્લોકમાં જેનું તું વૃત્તાંત પૂછે છે તે
અને આ પુરૂષ બન્નેએ ભેળા વેપાર કરેલ
એટલુંજ નહિ પણ કામદેવના વ્યાપારમાંય ભેળા
ભમેલાછે. એ રીતે આ લોકોકિતમાં મર્મનું ઉદ્ભવ
ઘાટન વ્યભિચારી અને સર્પ બન્નેને કહેનાર
ભુજંગ પદ્ધતી કરેલું છે. તથા આ છેકોકિત અલં
કારનું ઉદાહરણ થયું.

મલયમરુતાંવાતાયાતાવિકાસિતમલ્લિકાઃ

પરિમલભરોભગ્નોગ્રીષ્મસ્ત્વમુત્સહસેયદિ॥

ઘનઘટયતંત્વન્નિઃસ્નેહંયઐવનિવર્તને

પ્રભવતિગવાંકિન્નાશ્ચિન્નસંઘવધનંજયઃ॥

ઘનની ઈચ્છાથી જેનો પતિ પરદેશ ગયે
લઈ તે નાયકાની સખીનું આ વચન મેઘ પ્રત્યે
છે કે, હે મેઘ ! મલય પર્વત સંબંધી વાયુના
સમૂહ ગયા એટલે વસંત ગયો મલ્લિકાના પુષ્પ
નો વિકાસ કરવાથી આખી પૃથ્વીમાં તેની સુગં
ધીને ફેલાવનાર ગ્રીષ્મઋતુ પણ નાશ પામ્યો.
એ ખેતી કાંઈ ન થયું. હવે જે તું ઉત્સાહવાળો
થાય એમ હોય તો સ્નેહ વિનાના ઘનસાર પર
દેશ ગયેલા તે નાયકને આ નાયકાસાથે મેળવ
અમારું શું જાયછે, જે ગયેલ ગાયોને વાજે તેજ
ઘનજય (અર્જુન અને ઘનને છતનારો)

આ શ્લોકમાં ઘનની ઈચ્છાથી જેનો પતિ
પરદેશ ગયેલછે એવી નાયકાની સખીના વચ
નમાં જે ગઈ ગાયોને વાજે તેજ અર્જુન, એમ

આંધ્ર જાતિના મનુષ્યમાં પ્રસિદ્ધ લોકની અરૂ
વાનું અનુકરણ છે. તેમ અત્યંત સુંદર સ્વરૂપવા
ળી આ નાયકાને ત્યાગ કરીને ધનની ઇચ્છા
થી પરદેશ ગયેલો નાયક રસને ન જાણનારો
હોવાથી બળદ જેવો જ ઠરે છે. તે પાછો વાળ
નાર જે તે ધનને છતનારો છે. કેમકે ધનની
ઇચ્છાથી ખેંચાયેલ પુરૂષને તેજ પાછો ખેંચી
લિયે છે એવો બીજો અર્થ પણ આ શ્લોકમાં
રહેલો છે તેથી આ છોકોકિત અલંકારનું ઉદાહ
રણ થયું.

૧૨ વક્રોક્તિ અલંકાર.

વક્રોક્તિઃશ્લેષકાકુખ્યામપરાર્થપ્રકલ્પનાં॥

મુંચમાનંદિનંપ્રાપ્તનેહનંદીહરાંતિકે॥

શ્લેષ અલંકાર અને બોલવાનાં વિકાર
૩૫ કાકુ ઉકિત આ બન્નેથી બીજા અર્થની

કહ્યના કરાય ત્યાં વફોકિત નામનો અલંકાર
 થાયછે. જેમકે, નાયકની સખી નાયકાને કહેછે
 જે, મુંચ' માન' દિન' પ્રાપ્ત' એટલે માન મૂં
 ક સવાર થવા આવ્યુંછે. આ નાયકની સખીનું
 વાક્ય સાંભળીને તે વાક્યનો મુંચ' મા' નંદિન'
 પ્રાપ્ત' એવો પદ વિભાગ કરવાથી આવેલ મહા
 દેવના પોડી યાને ન મૂક એવો પોતે તેનો અ-
 ર્થ કરી અને નાયકા તે સખીને કહેછેકે, આંહી
 નંદી * (મહાદેવનો પોડીયો) નથી. તેનો મહાદેવ
 પાસેછે.

આ શ્લોકમાં માન મૂક, રત્નિ ગઈ. એ
 વા અભિપ્રાયથી એમ કહેવાણી વાણીના ભંગ
 શ્લેષથી આવેલા નંદીને ન મૂક એવો બીજો
 અર્થ નાયિકાએ કહ્યેલોછે તેથી આ વફોકિત
 અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

અહોકેનેદશીબુદ્ધિદારુણાતવાનિર્મિતા॥

ત્રિગુણાશ્રૂયતેબુદ્ધિર્નતુદારુમયીકચિત્ત્વ।

અનેક પ્રકાર કરવાથી પણ માનને ન સૂકતી નાયિકાને નાયકની સખી આશ્ચર્ય પૂર્વક કહેછે કે, અહો સુંદરી ! આવી તારી દાશુણ્ય એટલે દૂર બુદ્ધિ કેણે કરી જેથી માફ કહેવું તારી બુદ્ધિમાં પેસતું નથી આવું નાયકની સખીનું વચન સાંભળી દારુણા એવા પદને લાકડાને કહે વાવાળા દાશ શબ્દનું તૃતીયાનું એક વચન ઠરાવીને નાયકા તે સખીને કહેછે કે, હે સખી ! આ તું શું બોલેછે ? જગતમાં ત્રણ ગુણ (સત્ત્વ, રજ અને તમ) વાળી તો બુદ્ધિ સાંભળીએ પણ લાકડાંની બુદ્ધિ સાંભળી નથી.

આ શ્લોકમાં સખીએ ઉચ્ચારેલ પ્રથમાંત દારુણાએ પદનો અભંગ શ્લેષથી “કાળે કરીને” એવો અર્થ ઠરાવીને કાકુ ઉક્તિ પૂર્વક ઉત્તરાદ્ધમાં ઉત્તર આપેલોછે. તેથી આ પણ અભંગ શ્લેષ ઘટિત વક્રોક્ત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. હવે

હવે, વિકારવાળા શ્રેષ્ઠથી થયેલ વક્રોક્તિ અહીં
કોરનું ઉદાહરણ નીચે મુજબ,—

ભવિત્રીરંભોરુત્રિદશવદનગ્લાનિરચિરાત્
સતેરામઃસ્થાતાનયુધિપુરતોલક્ષ્મણસત્ત્વઃ॥
ઇયંયાસ્યત્યુચ્ચૌર્વિપદમધુનાવાનરચમ્
ર્લધિષ્ઠેદંપષ્ટાક્ષરપરવિલોપાત્પઠપુનઃ॥

રામ સૌન્ય લઈ રાવાણ સંઘાતે યુદ્ધ કરવા
જયારે પધારેલછે. ત્યારે તેને જોઈ રાવાણ સી
તાને કહેછે કે, કેળના સ્તંભ જેવા સાથળવાળી
હે સીતા ! ત્રિદશ(દેવતા) ના મુખમાં ઝાંખ હામ
ણાં આવશે. કેમકે, લક્ષ્મણની સહાયતા વાળા
તે તારા રામ યુદ્ધમાં મારી સામા નહિ ટકી
શકે. અને આ વાનરનું લશ્કર હામણાં વિષ
ત્તિને પામશે આવાં રાવાણનાં વચન સાંભળીને
સીતા કહેછેકે હાલકા વિચારવાળા હે રાવાણ !

જે તું બોલ્યો તે શ્લોકમાંથી સાતમા અક્ષરનો લોપ કરી પાછો બોલ, આમ બોલવાથી જે અર્થ નિકળશે તે થશે. તે સીતાના ક્રોધ, પ્રમાણે કરીને રાવણ જ્યાં આ શ્લોક બોલ્યો ત્યાં એવો અર્થ નિકળ્યો કે, દશ વદનવાળા રાવણને ઝાંખ પ્રાપ્ત થશે, લક્ષ્મણની સહાયતા વાળા રામ સંગ્રામમાં ટકી શકશે, અને વાનર તું સશસ્ત્ર ઉત્તર પદને પામશે.

આ શ્લોકમાં આવી રીતનો અર્થ નિકળવાથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વક્રોક્તિ અલંકાર તું ઉદાહરણ થયું. ઉપર લખેલાં સઘળાં ઉદાહરણો શબ્દ શ્લેષથી (જે અથવાળા શબ્દો મૂકવાથી) પેદા થયેલાં છે. હવે અર્થના શ્લેષથી પ્રગટ થનાર ઉદાહરણ નીચે મુજબ,—

મિશાર્થીસકયાતઃ

મૃતનુબલિમચેતાંદવંકાઘમદ્રે

મન્યેવૈદાવનાંતેકનુસમૃગશિશુર્નેવજાનેવરાહં॥
 બાલેકચિન્નદૃષ્ટોજરઠવૃષપતિર્ગોપણવાસ્યવેત્તા
 લીલાસંલાપદત્થંજલનિધિર્હિમવત્કન્યયો
 સ્નાયતાંનઃ॥

નીચે લખાશે એવું લક્ષ્મી અને પાર્વ
 તીનું ખુશીથી કરેલું ભાષણ તમારી રક્ષા કરે
 લક્ષ્મી પાર્વતીને પૂછે છેકે, ભિક્ષાના અર્થો શંકર
 ક્યાં ગયેલાછે ? ત્યારે પાર્વતી લક્ષ્મી પતિના
 વામન આવતારને હૃદયમાં લાવીને ઉત્તર આપે
 છેકે, ખલિ રાજના યજ્ઞમાં ગયેલાછે. પાછા
 લક્ષ્મીજી મહાદેવના હૃદયથી પૂછે છેકે, હાલ
 નૃત્ય ક્યાં થાયછે ? ત્યારે લક્ષ્મી પતિના શ્રીકૃ
 ષ્ણપ્રપ્ત અવતારના હૃદયથી પાર્વતી ઉત્તર આપે
 છેકે, હે સારાં શરીરવાળી લક્ષ્મી ! વૃંદાવનના
 મધ્યમાં નૃત્ય થતું હશે એમ માનું છું વળી
 લક્ષ્મી મહાદેવને હાથમાં હરિણ રાખનારા હૃદ

યમા વિચારી પૂછે છેકે, મૃગનું 'અચ્યુ' ક્યાંછે? ત્યારે પાર્વતી મૃગગાનને (વશ્વકોશને અનુસારે સાધારણ પશુ વાચક મનમાં ઠરાવીને લક્ષ્મી પતિના વરાહ અવતારના ઉદ્દેશથી કહેછેકે, વરાહને હું જાણતી નથીકે હાલ તે ક્યાંછે. વળી લક્ષ્મીજી પાર્વતીને પૂછે છેકે, ઘરડો બળદ કેમ નથી જાણાતો? એવી રીતે મહાદેવના પોડીયાના અભિપ્રાયથી પૂછ્યું ત્યારે સાધારણ બળદીયાના અભિપ્રાયથી તેના (લક્ષ્મીના) પતિને ગોપ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનમાં લાવીને જવા દેછે કે, બળદને તો ગોવાળિયો જાણે.

આ શ્લોકમાં ભિક્ષાદિ પદ ભાંગ ત્રોડ કર્યા વિના મહાદેવ પર અને લક્ષ્મીપતિ પર જોડી શકાયછે. તેથી આ અર્થ શ્લેષ મૂલક વક્રોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. હવે કેવળ કાકુ ઉક્તિ થી વક્રોક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,-

અસમાલોચ્યકોપસ્તેનોચિતોયમિતીરિતા॥

નૈવોચિતોયમિતિતંતાડયામાસમાલયા॥

પોતાને અપરાધી જોઇ કોષેલી નાયકાને નાયક કહેછેકે, હે સુંદરી ! વિચાર્યા વિના ક્રોધ કરવો તને લાયક નથી. એમ કહેવાણી નાયિકાએ હા લાયક નથી ! એમ કહી તે નાયકને પુષ્પની માળાથી તાડન કર્યું.

આ શ્લોકમાં કોપ તને લાયક નથી એવાં નાયકાનાં વચનને સ્વરભેદથી પાછું કહ્યું. તેથી એ મ સૂચવ્યુંકે, લાયકજાણે. માટે આ કાકુ ઉક્તિ થી બનેલા વક્રોક્તે અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૯૩ સ્વભાવોક્તિ અલંકાર.

સ્વભાવોક્તિઃસ્વભાવસ્યજાત્યાદિસ્થસ્યવર્ણનં॥

કુરંગૈરુત્તરંગાક્ષૈસ્તબ્યકર્ણૈરુદીક્ષ્યતે॥

જાતિ આદિકમાં રહેલા સ્વભાવનું વર્ણન તે સ્વભાવોક્તિ અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, આંખના ઉલાળા કરતી નાયિકાને પોતાના ઓ

કાનને સ્તબ્ધ કરીને હરણીઆં જીવેછે.

આ શ્લોકમાં કાન સ્તબ્ધ કરીને જે જીવું તે હરિગુનો સ્વભાવછે તેથી આ સ્વભાવો, કેત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

તૌસંમુખપ્રચલિતૌસવિધેગુરુણાંમાર્ગપ્રદાન
રમસસ્ખલિતાવધાનૌ॥

પાર્શ્વોપસર્ગમુભાવપિભિન્નદિકંકૃત્વામુહુ
ર્મુરુપાસરતાંસલજ્જાં॥

ગુરૂજનની સમીપે એક બીજની સામાં ચાલ્યાં આવતાં અને એક બીજને ચાલવાનો રસ્તો દેવા પ્રથમ ચૂકી ગયેલાં વહુ અને વર બે ચાર ફેરે ડાબા જમણાં ગોચાં ખાવાથી લજ્જાઈ જીડીજીડી દિશાએ ત્વરાથી ભાગતાં થયાં.

આ શ્લોકમાં જગત્પ્રસિદ્ધ બે ચાર ફેરે સામ સામું અથકાવા ૩૫ ક્રિયાનું વર્ણન હોવાથી આ ક્રિયામાં રહેલ સ્વભાવની ઉક્તિનું ઉદાહરણ થયું.

૯.૪ ભાવિક અલંકાર.

ભાવિકંભૂતભાવ્યાર્થસાક્ષાત્કારસ્યવર્ણનમ્॥

અહંવિલોકયેદ્યાપિયુધ્યંતેત્રસુરાસુરાઃ॥

થઈ ગયેલા અને થવાના અર્થનું સાક્ષાત્કાર વર્ણન તે ભાષિક અલંકાર થાયછે. જેમ કે, કોઈ બીકાણુ પુરૂષ શાસ્ત્રમાં કહેલાં સમુદ્રને તીરે દેવતા અને અસુરનાં લડાઈનાં સ્થાનકને જોઈને કહેછે કે, આ ઠેકાણે વર્તમાન કાળમાં પણ દેવતા અને અસુર લડતા હોય એમ હું દેખુંછું.

આ ઉદાહરણમાં થઈ ગયેલા દેવ અને અસુરના સંગ્રામને હું દેખુંછું એમ કહેવાથી તે સ્થાનનું ભયંકર પાણું જણાવવા સાક્ષાત્કાર વર્ણવેલોછે. તેથી આ ભાષિક અલંકાર થયા.

અદ્યાપિતિષ્ઠિતિદશોરિદમુત્તરીયંધર્તુપુરઃ

સ્તનતટાત્પતિતંપ્રવૃત્તી॥

વાચંનિશમ્યનયનંમમેતિકિંચિત્તદાયદક

રોત્તિસ્મતમાયતાક્ષી॥

કોઈ પુરૂષ પોતાના મિત્રને કહેછે કે, સ્તન પ્રાંતથી વસ્ત્ર ખસવા વખતે આ મારું વસ્ત્ર આ મારું વસ્ત્ર આ પ્રમાણે લજ્જાભય ભરેલું તે નાયકાનું બેવાર બોલાયલું વચન સાંભળી

તેના સ્તન પ્રાંતથી પડી ગયેલ વસ્ત્રને ઉપાડી લેવા પહેલ કરનાર મને જોઈ તે વખત મારા પર સ્નેહવાળી દૃષ્ટિ પસારી જે કાંઈ મંદ હાસ્ય તે નાયિકાએ કર્યું તે હાસ્ય આજ સુધી પણ મારી નજર આગળથી દૂર થતું નથી.

આ ઉદાહરણમાં પણ થયેલી બાબતનો સાક્ષાત્કાર વર્ણવેલો છે. તેથી આ પણ ભાવિક અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૯૫ ઉદાત્ત અલંકાર.

उदात्तमृद्वेश्वरितंस्फाघ्यंचान्योपलक्षणं॥

सानौयस्याभवद्युद्धंतर्द्धर्जादिकिरीटिनोः॥

સમૃદ્ધિનું વર્ણન તથા બીજાની ઉત્તમતા જેથી સિદ્ધ થાય એવાં વખાણવા લાયક વૃત્તાં તનું વર્ણન તે ઉદાત્ત અલંકાર કહેવાય છે. જે મકે, કોઈ પુરૂષ તે પર્વતને જોઈને પેતાની સાથે આજતા પુરૂષને કહે છે કે, જે પર્વતનાં શિખર ઉપર મહાદેવનું અને અર્જુનનું યુદ્ધ થયું હતું તે આ પર્વત છે.

આ શ્લોકમાં જખાણવા લાયક મહાદેવ
અને અર્જુનના યુદ્ધનું રથળ હોવાથી પર્વતનું
શ્લાઘ્ય પાત્રું અર્થાત્ સિદ્ધ થાયછે. તેથી આ
ઉદાત્ત અલંકારનું ઉદાહરણછે. સમૃદ્ધિનાં વર્ણન
વાળું ઉદાત્ત અલંકારનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે,—

રત્નસ્તંભેષુસંક્રાંતૈઃપ્રતિબિંબશતૈર્વૃતઃ॥

જ્ઞાતોલંકેશ્વરઃકૃચ્છાદાંજનંયેનતત્ત્વતઃ॥

રત્નના સ્તંભોમાં પડેલાં સેંકડો પ્રતિ
બિંબથી વીંટાયેલ રાવણ આ છે એ પ્રમાણે
સભામાં હનુમાને મુશ્કેલીથી રાવણને ઓળખ્યો.

આ ઉદાહરણમાં સેંકડો રત્નના સ્તંભો
નું વર્ણન હોવાથી આ સમૃદ્ધિના વર્ણનવાળો
ઉદાત્ત અલંકાર થયો.

૯૬ અત્યુક્તિ અલંકાર.

અત્યુક્તિરઙ્ગતાતથ્યશૌર્યૌદાયાદિવર્ણનં

ત્વયિદાતરિરાર્જેન્દ્રયાચકાઃકલ્પશાશ્વિનઃ॥

આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનાર મિથ્યાભૂત શૌર્ય

ઔદાર્યદિનું વર્ણન તે અત્યુક્તિ અલંકાર કહે
વાયછે. જેમકે કોઈ કવિ રાજને કહેછેજે, હે
રાજેન્દ્ર ! પૃથ્વીમાં તું દાંતારીને ફેલાવનારો મગટ
જ્યે યાચક લોકો કલ્પ વૃક્ષ જેવા એટલે બી
બના મનોરથ પૂરા કરવા વાળા થયા.

આ શ્લોકમાં 'યાચકોનું' કલ્પવૃક્ષ પાછું
કહીને તે રાજનું અતિ ઉદાર પાણું વર્ણવેલું
છે. તેથી આ ઔદાર્યથી થયેલ અત્યુક્તિ
અલંકારનું ઉદાહરણ થયું. હવે શૂરવીરતાથી
થયેલ અત્યુક્તિ અલંકારનું ઉદાહરણ નીચે
મંભાણે,—

રાજન્સપ્તાપ્ય કૂપારાસ્ત્વત્પ્રવાપાગ્નિ
શોષિતાઃ॥

પુનસ્ત્વદ્વૈરિવનિતાવાષ્પપુરેણપુરિતાઃ॥

રાજને કવિ કહેછેકે, હે રાજેન્દ્ર ! તારા
મતાપના તાપથી પ્રથમ સૂકાઈ ગયેલા માત સમુ
દ્ર તારા શત્રુની સ્ત્રીઓના શોક અશ્રુથી પૂરાઈ
ગયા.

આ શ્લોકમાં રાજની શૂરવીરતાનું વર્ણન સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. તેથી આ તેની અત્યુક્તિનું ઉદાહરણ થયું.

ઉદાત્ત અત્તકારમાં અને અત્યુક્તિ અત્તકારમાં એ શ્લોક તફાવત છે કે, સૌર્યાદિની અત્યુક્તિ તે અત્તકારમાં કહેવાય છે અને સમૃદ્ધિની અત્યુક્તિ તે ઉદાત્ત અત્તકાર કહેવાય છે. આમ બીજા આલંકારિકો સમાધાન કરે છે. પણ અમાસ મતમાં તો ખરી વાત વર્ણવેલી હોય તે ઉદાત્ત અને ખોટી વાત વર્ણવેલી હોયતો અત્યુક્તિ અસવી રીતે એ ગ્રંથમાં લેદ છે.

અનયોરનવદ્યાંગિસ્તનયોર્જૃંભમાણયોઃ॥

અવકાશોનપર્યાસસ્તવબાહુલતાંતરો॥

નાયક નાયકાને કહે છે કે, હે નિર્દોષ અંગ વાળી નાયિકા ! બૃદ્ધિ પામેલા તારાં બે સ્તન રૂપી ગુચ્છને તારા હાથરૂપી લતાના મધ્યમાં રહેવાનો અવકાશ પુરો થતો નથી.

આ શ્લોકમાં સ્તનને રહેવાનો અવકાશ છતાં અવકાશ નથી એમ કહેવાથી અસત્ય અ

થયું વર્ણન થયું એટલે અત્યુક્તિ સિદ્ધ થઈ.
એટલુંજ નહિ પણ અસત્ય અર્થમાં અદ્યુતતા પણ
વાર્ણવેલી છે. જેમકે અવકાશ છતાં અવકાશ નથી
એમ કહેવાથી સ્તનનું અતિ પુષ્ટ પાણું સિદ્ધ થયું.

૧૭ નિરુક્તિ અલંકાર.

નિરુક્તિર્યોગતોનામ્નામન્યાર્થત્વપ્રકલ્પનં॥

ईदृशैश्चरितैर्जानेसत्यंद्रोषाकरोभवान्॥

કોશમાં પ્રસિદ્ધ નામોના ચોગથી બીજા
અર્થ કલ્પવો તે નિરુક્તિ અલંકાર કહેવાય છે.
જેમકે, કોઈ વિરહિણી નાયિકા ચંદ્રના દર્શ
નથી તાપ પામીને કહેછેકે, અમ સરખાં વિરહી
લોકને તાપ કરવાથી હું જાણું છું કે તું ખરેખર
દોષાકર (દોષની ખાણ અને રાત્રિને કરનાર) છે.

આ શ્લોકમાં રાત્રિને કરનારો એવા અર્થ
થી કોશમાં પ્રસિદ્ધ ચંદ્રના દોષાકર એવા
નામનો દોષની ખાણ એવો બીજો અર્થ કરે

લોછે. તેથી આ નિરૂપિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

પુરાકવીનાંગણનાપ્રસંગેકનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિત
કાલિદાસા॥

અત્યાપિતતુલ્યકવેરભાવાદનામિકાસાર્થ
વતીવભૂવા॥

આ વખતે કાલિદાસને અતિ ઉત્તમ કવિ માનનારો કોઈ પુરૂષ પોતાના મિત્રને કહેછેકે, આગળ ઉત્તમ કવિના ગણત્રીને વખતે કાલિદાસે ટચલી આંગળીને આશ્રય કરેલો હતો. હજી સૂધી પણ તે સરખા કવિના અભાવને લીધે તે પછીની અનામિકા (ટચલીથી ખીજ આંગળી અને નામ વિનાની) તે અર્થવાળી થઈ.

આ શ્લોકમાં પણ ટચલીથી ખીજ આંગળીનું અનામિકા એવું રૂઢ નામછે. તેના ચોગથી અથ કરી કાલિદાસ જોવો ખીજનો કવિ કોઈ

નહતો કે જેનું નામ બીજી આંગળી પર આવે, એમ વર્ણન કરેલ છે. તેથી આ પાણી નિરૂપિત અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૧૮ પ્રતિષેધ અલંકાર.

પ્રતિષેધઃપ્રસિદ્ધસ્યનિષેધસ્યાનુકીર્તનં॥

નદ્યૂતમેતત્કિતવક્રીઢનંનિશિતૈઃશરૈઃ॥

પ્રસિદ્ધ નિષેધનું જે વર્ણન તે પ્રતિષેધ નામનો અલંકાર કહેવાય છે. જેમકે, યુદ્ધને વખતે કોઈ શૂરવીર પુરૂષની સામે જુગટાઓ પુરૂષ હથિયાર લઈ યુદ્ધ કરવા હાજર થયા ત્યારે પેહેલો વીર પુરૂષ તે જુગાર ખોરને કહેછેકે, હે કિતવ (જુગાર ખોર) ! આ કાંઈ જુગટાંની રમત નથી. આતો તીક્ષ્ણ બાણની રમત કરવી છે.

જગત્પ્રસિદ્ધ નિષેધ પોતાની મેળે નકામો હોવાથી બીજા અર્થને બતાવે છે. જેમકે, આ શ્લોકમાં જે યુદ્ધ છે એ જુગટું નથી એ વાત

જગત્પ્રસિદ્ધ છે, જેનું આ શ્લોકમાં જે વર્ણન
કર્યું તેથી જુગારખોરને એમ બતાવ્યું કે તું
જુગડું રમવામાં સુઘડછો પણ યુદ્ધના કામમાં
કુશળ નથી. આ અર્થ સઘળો કિતવ શબ્દથી
પ્રગટ કરેલો છે. તેથી આ પ્રતિષેધ અલંકારનું
ઉદાહરણ થયું.

નવિષેણનશસ્ત્રેણનાગ્નિનાનચમૃત્યુના॥

અપ્રતીકારપારુણ્યાઃસ્ત્રીભિરેવસ્ત્રિયઃકૃતાઃ॥

સ્ત્રી રૂપ પદાર્થ વિષ, શસ્ત્ર અને મૃત્યુ
માંના કોઈ પદાર્થમાંથી બનાવેલ નથી.. પરંતુ
સ્ત્રીઓમાંથીજ સ્ત્રીઓને બનાવેલી છે.

આ શ્લોકમાં સ્ત્રી વિષાદિકથી ઉત્પન્ન થયે
લ નથી આ વાત અખિલ વિશ્વમાં અનુભવ
પ્રસિદ્ધ છે. તોપણ તેનું તેવીરીતે વર્ણન કરવા
થી એમ સિદ્ધ થાયછેકે, વિષાદિકથી પણ આ
અતિક્રૂર સ્વભાવવાળી છે. કેમકે વિષાદિકની ક્રૂરતા
ને બંધ પાડનાર બીજા ઉપાયો છે. પણ સ્ત્રી
ની ક્રૂરતાને બંધ પાડનાર કોઈ ઉપાય નથી.

९९ विधि अलंकार

सिद्धस्यैवविधानंयत्तदाहूर्विध्यलंकृतिः॥

पंचमोदं चनेकालेकोकिलःकोकिलो भवेत् ॥

સિદ્ધ વસ્તુનું જે (સાધન) તે વિદિ
નામનો અલંકાર કહેવાયછે. જેમકે, કોકિલનું
કોકિલપાણું પંચમસ્વરના ઉચ્ચાર વખતે જાણ
યછે.

આ શ્લોકમાં કોકિલનું કોકિલપાણું પોતાની મેજે સિદ્ધ છતાં પરમસ્વરના ઉચ્ચાર વખતે સકળ જનને મનોહર લાગે છે. એમ બતાવવા કોકિલમાં કોકિલપાણાનું વર્ણન કરેલું છે. તેથી આ વિધિ નામના અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

हेहस्तदक्षिणमृतस्यशिशोर्द्विजस्य
जीवातवेविसृजशूद्रमुनौकृपणां॥

રામસ્યગાત્રમસિનિર્ભરગર્ભસ્ત્રિન્ન

સીતાવિવાસનપટોઃ કરુણાકુતસ્તો||

અત્રિકાર ન છતાં શૂદ્રના કરેલ તપથી ઉત્પન્ન થયેલ અધર્મને લીધે પૂર્ણ આયુષ્યવાળો બ્રાહ્મણનો બાળક મરાણ પામ્યે તેના બાપ નો કળેજાટ સાંભળી તે શૂદ્રને મારવા તૈયાર થયેલ રામની પોતાના હાથપ્રત્યે આ ઉક્તિછે કે, હે મારા જમાણા હાથ ! મરેલ બ્રાહ્મણના દીકરાને જીવાડવા મુનિનો વેષ ધારણ કરનાર આ શૂદ્ર ઉપર ખડ્ગનો ઘા કર. કેમકે પેટમાં ગભ હોવાથી અત્યંત દુઃખી સીતાને વનવાસ આપવાથી નિર્દય રામનું તું અંગછો. માટે તુંને આ કામમાં દયા ન હોવી જોઈએ.

આ શ્લોકમાં રામની પોતાના હાથપ્રત્યે ઉક્તિમાં તું રામનું અંગ છો એમ પોતાના હાથને કહેવું એ નકામું છતાં પોતાની નિર્દયતાને ભીતર લઈ લેછે. અને તે ભીતર રહેલું નિર્દય પાણું નિર્ભર ગર્ભ પિન્ન ધંત્યાદિ પદ્ધતિ કરી ને પ્રગટ કરેલું છે. તેથી આ પણ વિધિ નામ

ના અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

૧૦૦ હેતુ અલંકાર.

હેતોર્હેતુમતાસાર્દ્ધવર્ણનંહેતુરુચ્યતો॥

અસાવુદેતિશીતાંગુર્માનચ્છેદાયસુશ્રુવાં॥

કાર્ય સાથે કારણનું વર્ણન કરવું તે હેતુ નામનો અલંકાર થાયછે. જેમકે, માનવતી નાચી કાને મનાવવા પ્રયત્ન કરતા છતાં પણ માનની નિવૃત્તિ ન દેખી અકળાયલાં નાયકને નાયકાની સખી કહેછેકે, માનવતી નાયકાના માનનું છેદન કરવામાટે આ ચંદ્રમા ઉદય પામેછે, માટે થોડી વાર ખમીજા. ચંદ્ર ઉદય થયે કામનું ઉદ્દીપન થવાથી આ નાયિકા મેહેનત વિના માન મૂકી આપશે.

આ શ્લોકમાં માનની નિવૃત્તિરૂપ કાર્યની સાથે માનની નિવૃત્તિ કરનાર ચંદ્રરૂપ કારણનું વર્ણન કરેલુંછે. તેથી આ હેતુ નામના અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

एवतेविद्रुमच्छायोमरुमार्गइवाधरः॥

કસ્યનોતનુતેતન્વિપિપાસાકુલિતમનઃ॥

સાતા હોઠવાળી નાયકાને જોઈ તેના મુંઝ
નની વૃથાવાળો નાયક તેને કહેછેકે, હે સૂક્ષ્મ
અંગવાળી નાયકા ! મરદશ (પાણી વિનાનો
દેશ)ની પેઠે (વિદુમચ્છાય (પ્રવાણાં જેવી કાંતિ
વાળો અને ઝાડની છાયા વિનાનો) તારો હોઠ
કોના મનને વૃથાથી આકૃષ્ટ કરતો નથી ?

આ ઉદાહરણમાં વૃષારૂપી કાર્ય સાથે મર
માર્ગની ઉપમાને ઉત્પન્ન કરેનાર “વિદુમચ્છા
યા” એ વિશેષણ વાળો હોઠરૂપ કારણતું વર્ણ
ન કરેલું છે. તેથી આ હેતુ અલંકારનું ઉદાહ
રણ થયું.

हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुंकेचित्प्रचक्षते॥

लक्ष्मीविलासाविदुषांकटाक्षवेंकटप्रभोः॥

જે કાર્ય અને કારણની એકતા વર્ણવવી
તે પણ હેતુ અલંકાર એમ કહેલાક કહેછે જે
મકે, કોઈ વેંકટ નામના ભગવાનનો ભક્ત કહે
છેજે, વિદ્વાનને માટેતો વેંકટ ભગવાનના કૃપા

કટાક્ષજ લક્ષ્મીના વિલાસછે.

આ શ્લોકમાં કૃપા કટાક્ષ રૂપ કારણે આ ને લક્ષ્મી વિલાસ રૂપ કાર્ય અભેદથી વર્ણવેલ છે. તેથી બીજા આચાર્યોએ માનેલા હેતુ અલ કારનું આ ઉદાહરણ થયું.

આયુર્દાનમહોત્સવસ્યવિનતક્ષોળીભૃતાંમૂ

ર્તિમાન

વિશ્વાસોનયનોત્સવોમૃગદ્દશાંકીર્તિઃ

પ્રકાશઃપરઃ॥

આનંદઃકલિતાકૃતિઃ

સુમનસાંવીરશ્રિયોજીવિતં

ધર્મસ્યૈષનિકેતનંવિજયતેવીરઃ

કલિંગેશ્વરઃ॥

કોઈ કવિ કલિંગેશ્વર નામના રાજાનું વર્ણન કરેછે કે, દાન મહોત્સવના આયુષ્યરૂપ, પોતાપાસે નમેલા રાજાના મૂર્તિમાન વિશ્વાસ રૂપ, મૃગસરખાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના નેત્રને ઉત્સવરૂપ, કીર્તિના પ્રકાશરૂપ, પાંડેતોના મૂર્તિમાન

આનંદરૂપ અને શૂરવીરતાનાં છવન રૂપ આ કલિંગેશ્વર રાજા સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ પણે વર્તેછે.

આ શ્લોકમા કારણ કલિંગેશ્વર રાજા અને કાર્ય આયુષ્યાદિકનો અભેદ વર્ણવેલોછે. તેથી આ પણ ઉપલા હેતુ અલંકારનું ઉદાહરણ થયું.

इत्थंशतमलंकारालक्षयित्वानिदर्शिताः॥

प्राचामाधुनिकानांचमतान्यालोच्यसर्वतः॥

હવે ગ્રંથકાર કહેછેકે, પ્રાચીન અને અર્ધાચીન આલંકારિકોના મતને તપાસીને લક્ષ્ય લક્ષણ સહિત ઉપર પ્રમાણે સૌ અલંકાર આ ગ્રંથમાં બતાવેલાછે.

